

125
5

✓ 125
काका नं ५५

+

+

अथ मेघदूत व्याख्या

१ **॥** **सि** द्विशी गणो यशः **नमः** ॥ नत्वा पद्मावती पादपद्मं सदा श्रियामहं ॥ मैर्वहता रव्ये व्यस्पर्शकुर्वे व्या
 स्यामपूर्विका ॥ १ ॥ एवं हि किल श्रूयते ॥ समं प्रसन्नं प्रशस्तं सर्वसिद्धयस्मिन्निरख्यमानवै भवस्तत्र भवद्भ
 वान् ॥ बल्लभं सरव्यानिखिलकिं नरप्रवरोत्तमांगशेषरी ॥ कृतशसनः ॥ कदाचित्कमपि कनककमलरक्षा
 ध्यक्षं पक्षमादिदेश सेपितदाज्ञावशापोलसेक्षणा प्रणयगुणामुबद्धौत्रायोपिमानससरोवारे ॥ तत्र
 कथं कथमपि द्वियामासायावद्वयम ॥ तिवाह्यरजन्यपिनिर्जगामैवैति मन्यमो नो निजकांतरहा कां
 तस्वस्वाश्रयमेवायासीत् ॥ अत्रांतरे क्षणादाप्रांतसमुत्पन्नप्रबोधविधूतश्रोततास्तरलतरश्रुं डादं डास्फा
 लनप्रोद्दलितसकलजलजज्जातदिग्गजास्वतः उगमागमालोडयां चक्रुः यश्चाद्राजराजोपि प्रातरे वा
 कर्णिततद्दृतांतः समुत्पन्नशेषकषायविलोचनश्चपलतरंतमाहायस्वकीयजायाव्यसनिमाज्ञाया
 नयैवतवसंवत्सरमदर्शनसस्त्रमहिमान् विलीयतामित्यक्षाप्सीच्चममात्रवस्तुनिर्देशसुदिश

योगस्तेन गुरुर्बह अथवाकांताविरहो गुरुस्त्रिगुरुपदेशकः तेन स्त्रीवि ६

ब्राह्म ॥ विकीर्षितस्य काव्यस्याशीमस्त्रियावस्तु निर्देशो वापि तत्सुरवमिति न्यायात् ॥ कश्चिदिति ॥ कश्चिदिति
दिष्टं नाम धेयो यक्षो गुह्यको रामेतादाशरथिनो यलक्षितो गिरिः ॥ रामगिरिश्चिब्रूटः पर्वतस्तस्याश्रमा मुनि
गृहास्तेषु वसति मवस्थानं च के कृतवान् ॥ बहुवनं विरहितादेकत्रावस्थानासंभवसूचनार्थं ॥ कीदृशेषु ॥ ज
नकस्य तनयासीता तस्याः स्नानेनाचमनेन पुराणानि पवित्राणि उदकानि येषु तेषु ॥ एतेन पतिव्रतासंयोगात्सु
तरापतं निरूपितं ॥ तथा स्निग्धाः शाबुदलाश्चायाना तपस्तत्प्रधाना स्तरवो वृक्षा येषु अनेन वियोगिनो योगं
स्थानं धन्यते ॥ ननु निजस्थानमलकां परित्यज्य तपोवनाश्रये को स्य हेतुरित्याह ॥ भर्तुः स्वमिनः कुबेरस्य शापः
कोपवचस्तस्मादसंगतः ॥ प्रतिहो महिमा हरविलोकनश्च वराणां दिशक्तिर्यस्य स तथा ॥ कीदृशेन वर्षेण संवत्स
रेण भुज्यते समाप्यते वर्षभोग्यः यद्द्वार्षभोग्यः कालाध्वनोरत्यंतसंयोगो द्वितीयातेन ॥ तथा कांताया वल्लभाया
विरहो विर्ययोगित्वेऽमुख्यपरिज्ञानत्वात् ॥ ननु किमर्थं स्वामी शशां पेत्याह ॥ स्वआत्मीयोधिकारो व्यापारस्तथा

गरक्षणा लक्षणास्तस्मिन्मन्त्रो विकलः॥ अत्रो रामस्य स्थिमाश्नातीर्थभूतोयं सर्वतद्रुतितमेवाविभजत यतोपद ध्या
 सितमर्हद्भिस्तद्वितीर्थप्रवक्षत इति॥ जनकात्मजविरहितो रामस्तत्रासीनस्तो प्राप्नवान्॥ अतो ममाप्येवंस्वान
 महिम्ना कांता संगतिर्भविष्यतीति तितस्याश्रयाराणां अवर्ष भोग्यत्वेन षट्पुत्रेषु पिना न प्रकारविरहि दुस्वानु नवन
 दर्शितं॥ अतएव येन संवत्सरोदृष्टः सकृत्कामश्च सेवितः तेन सर्वमिदं दृष्टं पुनरावर्त्तितं जगदिति॥ न न्वशापवशस्त
 त्रस्थितिकरणात्॥ कर्त्तुमि प्रायाभावाश्च कद्रत्यात्मनेपदं कथमिति नवाचं पदसंस्कारेण साधकत्वांगीकारात् सर्वत्र
 मंदाकांता वृत्तं तद्वत्क्षणां च यथा मंदाकांता जलधिषडंगैर्नैनौत दुरुवेत्॥ प्रावृडाश्रयेण प्रवासविप्रलंभे शृंगार
 ख्योरसोक्षेयः तत्र स्थित किं व्य ध्यादित्याकांक्षायां व्यावर्धे॥ १॥ तस्मिन्निर्वाते॥ कामी कामुकः स यक्षस्तस्मिन् द्रौ राम
 गिरौ आश्रमे स्थितिरने प्रकृतिपिसमासे गुणभूतस्य गिरिरेवानुवृत्तिस्तद्वदेन विधीयत इत्यनुमंतव्यां कति
 विक्रियतोपिशेषान् मासान् गमय चतुरशतिव क्षमाणात्वादष्टौ मासान्नीत्वा॥ तिवाह्याष्टादस्य प्रथमसौ द्विव
 सश्च विशेषणसमासः पूतिमिति॥ आषाढमावास्येति भावस्तस्य प्रवरत्वं च कृष्यादिकार्याणां तस्मिन् प्रारभ्य

राम
 २

त्वर्थः॥ आलोको दर्शनोद्योते॥ भेषोपदहमानकीमित्यमरः॥ विचारानंतरं किमकरोदित्याह॥ ३॥ **वत्येति॥**
 जीमूतेन मेघेन स्वस्वात्मनः कुशक्षेमस्तद्रूपो प्रवृत्तिवार्ता प्रापधितुं प्रातः संपादितसत्कारोसौमत्कार्यसंपादयती
 तिसंतुष्टः सन्सय दस्तस्मै मेघोयस्वागतं शोभनमगमनं ते इति व्याजहारापप्रच्छाकीदृशं प्रीत्या स्नेहेन प्रमुखं
 वृत्तं नयन्नतत्तद्यथा मांगल्यवान् कुशलं तवेत्यादि कीदृशाय तस्मै प्रत्यग्रैर्नवीनैः कुरजानागिरिमल्लिका
 सुमैः कल्पितोदत्तोर्वोपूजाविधिर्यस्य सत्तस्मै॥ कीदृशः क्वापि जीवितालंवनार्थमिति पाठस्तत्रालंवनमर्थः
 प्रयोजनं यस्या इति प्रवृत्तिर्यितुं पूजापूर्वतस्मै स्वस्वागतमप्राप्तीदित्यर्थः॥ नमः स्वं श्रावणो नभा इत्यनेकार्थः
 ॥ नमः श्रावणिकश्चंद्रत्यमरः॥ वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्ता तदत्यभिधमनविंतामणिः कुरजोगिरिमल्लिकेति हलायुधः
 ॥ तस्मा इति चतुर्थोवाशिष्यायुष्येति चतुर्थो॥ मेघस्य निश्चेतनत्वात्त्वार्थनानफल्गुत्वाशंखाह॥ ४॥ **धूमज्योति**
 ॥ ॥ रिति॥ धूमज्योतिरग्निः सवसलिलं पानीयं च॥ मरुतवातवातश्चेतेषामवेतनानां संनिपातः समुदायो

मेवः कः पदनिस्पृषाणिकरणा नाद्रियाणि येषां ते तैः प्राणिभिः प्रापणीयानेतद्याः संदिश्यंते कथं तदिति संदेशा
 स्ते च ते अर्थश्च ॥ एतदसंभाव्यमिति श्रौत्सु कं विरहपीडा तस्मादपरिगणयन् अविचारयन् गुह्यकोपक्षस्तं
 धनं यथा चेत्प्रार्थितवान् अचेतनं मेघं किमिति प्रार्थयान् चक्र इत्याशं कामर्थीतरन्यासेन निरस्यति कामेन मन्य
 थे नार्त्तापीडिताः प्राणिनः चेतनाश्च चेतनाश्च स्थावरजंगमास्तेषु प्रकृत्या स्वभावेन कृपणा दीना भवति यथा
 सत्तावियोगात्काममोहितारामप्रमुखाश्चेतनं याच्यमचेतनं याच्यमिति विवेक्तुमसमर्थाः ॥ तथा सावपीत्यर्थः
 ॥ न च त्रयक्षगुह्यकयोवांतरमेदाद्यक्षश्च वदति गुह्यकस्तं यथा च दति वा संगतमिति चेन्न विधिगूहणा इह
 र्गिह्यक इत्यन्वर्थं संज्ञाकरणाद्यक्षगुह्यकौ धनदेयतियादवाभिधानात् ॥ धनदवाचकेन गुह्यकशब्देन त
 स्माप्सु प्वारेणाभिधमनं स्मृतिपूर्वप्रार्थना विधत्ते ॥ ५ ॥ जातमिति ॥ भोजलदश्च हंतां भवंतं पुष्कराश्चावर्त
 कालजलदस्तिषां वंशान्वये जातमुत्पन्नं जातगामि ॥ अगच्छामीत्यनेनाभिजात्यसुकं कीदृशे भुवनेषु लोके
 पुविदिते प्रसिद्धे कीदृशं तां ॥ कामरूपं स्वेच्छावारिणां ॥ तथामघो न इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषं तेन हेतुना विनिर्दे

वतस्य वशश्चाधीनं तस्माद्दूरं धुर्विप्रकृष्टमार्योऽहं तयि विषये ॥ अर्थित्विषां च क्लृप्तं तः प्राप्तः तद्विवेकं न किमिति प्रा
र्थितवानित्यात्रांकाह ॥ यतो योऽधिगुणो ॥ धिकाः श्रौदर्यादयो गुणायस्य सोऽधिगुणास्तस्मिन् ॥ मेवानिरर्थका
पिवरं पदे वदते वरः ॥ श्रेष्ठं त्रिषु क्लीमं वनाकृषियमितियादवः ॥ अधमे गुणारहितं लब्धकामा प्राप्ताभिलाषापि
सावरं न वंश इत्यत्र जनिकर्तुः प्रकृतिरित्ययादानसंज्ञायां पंचमी स्यादिति न वंशस्योत्पत्तिरूपत्वेन प्रकृतित्व
भावात् ॥ कायौष्माकीनाधार्यनेत्यपेक्षायामाह ॥ संत स्तेति ॥ पयोनीरंददातति पयोदस्तत्संबुद्धि ॥ अत
तपेन स्मरेणावसंतयानां पीडितानां वंशरणामाश्रयोऽसि भवति ॥ तत्र स्माद्धेतोर्द्वनपतेः कुबेरस्य कोपेन क्रोधेन
विश्लेषितस्य विभागितस्यानेन स्वकीयः संतापो दर्शितः ॥ मेयक्षस्य प्रियायाः कान्तायाः संदेशं वार्ताहरप्रापया
यसाक्कास्ते तस्यानस्य कितभिधनं किं लक्षणा मित्यात्रांकाह ॥ ते त्वया लकाभिधमपुरीनामनामेनेति प्रसि
द्धा वच्यं ॥ यक्षेश्वराणां यक्षश्चेश्वरानां वसंति ॥ स्थानं गंतव्यायातव्याकादृशी ॥ वहिर्भवं बाह्यं तदुद्यानं कैला

शोपवनंतत्रास्त्रितश्चासौहरईश्चशस्तस्यशिरसिमूर्द्धनिचंद्रिकाचंद्रातपस्तयाधौतानिधवलितानिहर्माणि
 गृहाणियस्यासाकैलाशस्यस्यालकोद्यानवर्तितंभतितिएवंकेप्याहुः॥कैलाशकौटिस्थितायाश्चलकायावहि
 नि॥सराप्रदेशउद्यानंतत्रेयनेनस्नानस्यलक्षणमभिहितं॥यत्तेश्वराणामितिबहुवचनेन॥तत्रत्यानाधनद
 साम्यंसूचितां तदतिकृत्यानांकर्तृरिवेतिषष्टीतवगमनेनकेवलममेवाश्वासकित्वंन्यस्यापिलोकस्येत्यह॥१॥
 ताति॥भोमेघपथिकानामध्वगानांविनितास्त्रियपववातस्यपदवीसराणिगगनंनामारुढंप्राप्तत्वंभवंतंप्रेक्षिष्यं
 तेविलोकयिष्यंतेविलोकयिष्यंतीकीदृशःमेघवर्तैर्भर्तारःसमेष्टंतीतिप्रत्ययोविश्वासस्तस्मादाश्वःसत्यःसु
 स्वस्थभावंभजंत्यःतथोद्गृहीताउपरिष्ठात्कृताश्चलकानोवर्णीकुंतलानामंताश्चंचलायामिस्माःएतदेवार्थं
 प्रकरयति॥त्वपिसन्नदेत्वत्समागमेसतिविरहेणावियोगेनविधिरांविद्वलांथायांका०नुपेक्षेतनगच्छेत्तपोन्यो
 यथायेनोऽहमिवपराधीनापरवशावृत्तिर्वर्तनंयस्यसतथाविधौनस्यात्॥आश्वसत्यन्ननुमभावःयत्राणकार्या

राम
 ५

स्यामित्यतमपेक्षैवस्वरूपसिद्धिस्तत्रैवतदाश्रयतां युक्तं नानान्यत्रेति नियमात् ॥ अपेक्षेतेति ॥ ईक्षदर्शने ॥ प्रत्ययो
धीनपशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ वर्तिनजीवयोरित्यमरः ॥ पथिसाहाय्यसंपदमाह ॥ ५ ॥ कर्तुमिति ॥ भौमेष्वश्रवण
सुभैगं कर्ता सुखं मानसगमनकारणात्वात् ॥ तेतवतद्भुजितं शब्दं श्रुत्वा कार्पमानसेनुवेरसरसिउत्काउत्सुकरा
जहंसाश्चाकैलाशाकैलाशशैलपर्यंतभवतो न भसिआकाशेसहायाः संपत्स्यंते न विष्यंति ॥ तदिति किं ॥ यद्भुजितं
महीनुवमुद्गीतानिशिलंध्रगिच्छत्राकाराणि तान्येवातपत्राणि छत्राण्यस्यांसातां कर्तुं विधातुं प्रभवति
समर्थकीदृशाः विशानां मरालां नानाकिशलयारण्यग्राणि तेषां छेदाशकलानि पथिकांसां धमौज्यं वस्तु
पाथेयं संबलंतदेषामस्तीति पाथेयवंतः ॥ छेदैः पाथैः यवत्तदिति ॥ तृतीयेति योगविभागात्समासः ॥ अत्र न्यसा
नगंकर्मधारयान्मतर्थानि निषेधन्मतुपनस्यात् ॥ आकैलाशादित्यव्यपीभावः पाथेयमिति पथ्यति धिवस
ति स्यते ढं ॥ पाथेयं संबलंसमेव द्योदिवं विष्णुपदं वियन्नभं जहंसास्त्वमीवंबुवरणोरतिलोहितैरि
त्यभिधानविंतामणिः ॥ कविउच्छिलिं श्रीमवंध्यादिति पाठः ॥ उद्धतकंदलीकामत ॥ एवावंध्यसफमिति

व्याख्याप्रस्थाने वै ग्यमाचारं ^{तु} ^{तु} यन्नाह ॥ ९ ॥ **आष्ट** **छेति** ॥ भोमेघरघुपतेः श्रीरामस्य पदैश्वर्यान्वासे
 मेखलासुमध्यप्रदेशेषु ^{तु} ^{तु} तं विहितं तु गंगुनतममुं शेलं रामगिरिमांलिङ्गाश्लेषविधयाष्टकुस्वनि
 जप्रस्थानाय संवादं प्रच्छगीकृत्यायामेतस्मात्त्रोये मध्यमेकं वचनं ॥ कीदृशेषु सांप्राणिभिर्वद्यैः ॥ नमस्क
 र्त्तु योग्यैः ॥ **कर्त्तरिषष्ठी** ॥ कीदृशं प्रियं **श्व** ॥ सौ सखा वप्रिय सखस्तकालेकाले सर्वस्मिन्समागमसमये भवता त्वया
 संयोगं संबंधं ध्येत्यप्राप्य स्य पर्वतस्य स्नेहस्य व्यक्तिः प्रादुर्भावो भवति ॥ कीदृशस्य विरविर्हीद्वियोगाज्जा
 तमुष्णमशीतलं वाष्पमूष्माणं संवतः ॥ भवत इति पठि कर्त्तरिषष्ठी प्रिये सख्यमिति राजाहः सखि भ्यष्टु ॥ व्य
 ष्णुष्माश्रकशिपु रत्नमरः ॥ मेखला मध्यभागे इति त्वभिधानं चिंतामणिः ॥ सांप्रतं सानुनुकूलशकुलं
 मनातरागमनाय जलदं प्रोच्छाहयति ॥ १० ॥ **मं दं मैमि** **ति** ॥ भोमेघयथानुकूलः पृषिप्रदेशानुगामी **राम**
 पवनो वातस्त्वा भवंतमंदं मंदं मंदं शनैः शनैः नुदति प्रेरयति ॥ तथा चोक्तं ॥ मृदुरनुकूलश्च यदा भवति वायु ६

सुस्तदायातुः सुखावहाः कथितइति ॥ अनकूलो बहन्वायुः प्रयागो शुभशंसिनः ॥ तथा सगर्वः समिमास्त
 मवावोमो वामास्तितोऽयं वातको बहोमधुसंदीप्तस्वरं यथा ॥ तथानतिशब्दं करोति ॥ नदश्च केशवे
 ॥ उक्तं व ॥ मृगापक्षिणाश्च यातुर्वमाः कामदइति किंच गर्भस्य कुक्षिस्थितस्य जतः आधानंधरणां तस्मिन्
 क्षणसमये परिवयः संगमैः स्मादावद्दामालायामिस्त्रावलाकरविशकं विकारवेगगने नयनया ॥
 ॥ सुभगं मनोहरं ॥ भवंतं भूतं निश्चितं सोविष्यं तैश्चाश्रयिष्यं तपवनश्चेति चकारेणानिमित्तं ॥ वातका
 नुकूल्यं दशितं द्वितीयस्त्वेकार उक्तं समुच्चार्थं ॥ नुदतीति वर्तमानसामिष्ये लट् मंदं मंदं मित्येकं पदांगनी
 परकंतर्कैर्भूतेष्वनुसंकरकुक्षिस्त्वजंतुश्चेति यादवः ॥ वातकस्तोकलाकाश्च वकोमतः ॥ इति को
 वामो मधुरवाक्पक्षी वृक्षा ॥ पल्लविनो यतः ॥ नग्नो मन्त्रो जालिलं रूकुरः क्षुक्षामान्यक्रमुंडिताः विमु
 क्तकेशाः पतिताः क्षुद्राः काशीयिणो शुभा ॥ तेन मेघजलप्राप्त्या सगर्वो हृष्टो न क्षुक्षाम इति व्या

य॥ अनेन शकुननिकरेणातामवश्यं द्रव्यसीत्यहा॥ ११॥ तमि ति॥ भोमेद्यातां धृतजायां धृतुर्मैस्त्रियम
 वश्यं निश्चितं द्रव्यसि वि लो कयिष्यसि॥ कीदृशस्त्वं अविहता विद्धिता गतिर्गमनं यस्य स तथा॥ कीदृशं
 दिवसानां गणानेक द्यादिसंख्यानां तत्र तत्परा साव घनातां॥ प्रापितस्य मद्वत्त्वमस्येयं तो वासरागता
 इयं तोऽवशिष्टा इति गणयेत्तीमित्यर्थः॥ एतेन नमद्विरहे सापरासुर्न भवतीति विरयोगावधेर्निर्तत्वा
 न त्वन्यरक्ता भविष्यत्याशंक्यह॥ एकः पतिर्यस्या सातां॥ अथवा एका सपत्नी का वा सो सपत्नी॥ यज्ञसंयो
 गार्हा वैतिकर्मधारय॥ पत्न्यगो यज्ञसंयोगे अत एवेका॥ अथाप न्ना विशिष्टतां चकारः पूर्व समुच्चयार्थः
 ॥ कुतो निश्चायते॥ यदियं जीवत्येवं दृष्टवेत्याह॥ आशाबंधः॥ आशा कालांतरे वत्त्वभागमने भविष्य
 तात्पत्रिलाषः सैव बंधो बंधनं विप्रयोगः प्रियविरहस्तस्मिन्नगनानां स्त्रीणां कुसुमसदृशं दुष्यसमा
 नं हृदयं प्रायशो वा दुल्येन रुणाद्विदधाति॥ कीदृशं सद्यपि नुतुं शीलमस्य तत्तथा प्रणयः स्नेहो॥ १२॥

निचत्त

राम

९

ध्या

स्यास्तातिशयवंधः समास्वासेतथा मर्कटजालक इत्यने कार्यः ॥ प्रस्थानाय मार्गमुपदिशन्माह ॥ १२ ॥ मा
र्गमिति ॥ हेमेद्यातावत्प्रथमं कथयत उपदिशतो मत् ॥ मत्तः पंचम्यंतं मार्गं पंथानं शृणु आकर्णय कादृशं प्रया
णानुरूपं गमनयोग्यं तन्न स्मान्मार्गीकर्णनादनुपश्चात् श्रोत्राभ्यां कर्णाभ्यां आदरेण श्रोतुर्योग्यं तं मे मम
संदिश्यत इति संदेशस्तं श्रोष्यसि ॥ पत्रयस्मिन् मार्गं खिन्नः खिन्नो यदा यदा खिन्नो यदा यदा खिन्नो भविष्य
सि खिन्नः खिन्न इति द्विरुक्ता काव्योसि ॥ तदा तदा शिखिरिषु पर्वतेषु पदमिति जाता वेकवचनं पदानि न्यस्य
संस्थाप्य ह्रीणाह्रीणाः यदा यदा कृशसंपत्स्यते तदा तदा स्रोतसोऽप्यश्रवणानां परिलघुतत्वरिताभरणो वि
तं पयोजलमुपभुज्यया त्वागंतासि गमिष्यसि ॥ गमन्त्यस्य गतौ ॥ पट्टहापरिलघुत्तुदीपनंतप्रसंगाद्भ्रम
न वास्पशीघ्रं नोपपद्यत इति निजकार्यं थमनुष्यविपत्तिरासं दर्शयति ॥ १३ ॥ अद्विरिति ॥ भोजनद सर
माः स्निग्धाः निचुलावेतसा यत्र तस्मादस्मात्स्यानाडुदं सुख उत्तराभिमुखः सन् स्वमाकाशमुत्पत्य

लउङ्गच्छकिंनुर्वन्प्रपथिमार्गेदिशागादिगजानांस्थूलाश्चतेहस्ताश्चस्थूलहस्ताःश्रुंटासोषामबलेपरु
गवास्तान्परिहरन्॥कीदृशस्त्वंपवनोवातोद्रेःपर्वतस्यशृंगंशिरवरंहरतिकिंस्वित्॥किंस्त्रिदितिवितर्क
॥इत्यनेनप्रकारेणान्मुखीभिरुद्धकृताननाभिः॥मुग्धाःश्रुताःसिद्धांगनादेवविशेषाणांस्त्रिपश्रुताश्चकितच
कितं पतनशंकयासातिशयमयंयथ्यस्यात्रयादृष्टउत्साहउद्यमोयस्यसतथ्यसरसनिचुलादित्यनेनन
दीसूत्रनव्याजेनानुयातंमांसंविमर्जयति॥दिगं त्रराणि विहायोत्तरैवदिगं तव्येतिभावःप्रस्थानानिमुखंमे
घंशोभालोभयंनाह॥१४॥रत्नच्छायेति॥व्यज्यतेउक्तंन॥नदीतीरेगवामध्वेक्षीरवृक्षेजलाशये॥आरामे
षुनकृपादाविष्टंबंधुंविमर्जयेदितिहेसौदामिनीपते॥पुरस्तादग्रेआरवंउस्पेद्रस्यरत्नच्छायानांदीप्तानांय
विकारःसमूहः॥इवप्रेक्ष्यमनोहरंपतद्वालोक्षमानंधनुःखंडंवलमीकस्यवामत्पूरस्याग्रं प्राप्य तंतस्मात्स
भवतिघातुर्भवाति॥फणामणिमराविमिश्रितभुजगराजनिश्वासपिपीलिकोत्खातमृत्पिंडशिख

राम

८

रादैकंधनुः प्रभवतीत्यागमः॥ स्फुरितादीप्यमानारुचिः कांतिर्यस्य तत्रे न बर्हेण पिच्छेन गोपस्याभीरस्य वे
ष इव वेषो यस्य स तस्य विसोरिव येन धनुः खंडेन ते तव श्यामं कृष्णवर्णं विपुः शरीरमतितरां कांतिं शोभामाप
न्यते॥ पिच्छवर्हेन पुंसक इत्यमरः॥ न केवलं कांतिप्राप्तिर्विषयानुभवोऽपि भविष्यतात्याह॥ १५ त्वयेति॥
मोमेघाकिंविन्मनाऽप्यश्वात्पश्चिभागे निवृष्टिर्विसर्जनात्तत्र कांतिलब्धी गतिर्यस्यैवं विधः सन् ब्रजगच्छ
वोऽपि भविष्यतीति भूय एव पुनरेव उत्तरेण उत्तरादिभागेन ब्रजं किं कृत्वा मालमुन्नतं स्थनमारुह्योपरि स्थित्वा॥
कीदृशं सद्यस्तं गांसीरस्य लांगलस्योत्कर्षणेनोत्कर्षणेन सुगंधीनिक्षेत्राण्यस्य तत्र कीदृशस्त्वं सद्यस्त
स्तं गांसीरस्य लांगलस्योत्कर्षणेनोत्कर्षणेन सुगंधीनिक्षेत्राण्यस्य तत्रैकैः फलं शस्यं वप्ये आगत
मधानमिति कृत्वा जनपदेषु बन्धः स्त्रियः स्नासां लोचनैः नैत्रैः पीयमानश्चाहरेण दृश्यमानः कीदृशैः मालै
ननु गमनतदुत्तरेण गमनवाग्रकूटगिरिविश्रामार्थमिति माला पुष्पादिवंधं स्यान्मालमुन्नतं सभूतले

॥ १६ ॥ **स्वामि** ति ॥ भोमेद्य आध्र कूटः सानुमान शैलः मूर्द्धाशिघरेणाध्वनिपथि अमे लान्क मे
 परिगतं व्याप्तं भवंतं साधुसम्यक्पथा सातथा वसति धरयिष्यति वह प्रापणोऽस्मात्कूटः कीदृशं ॥ आसारैर्वेगवद्दैवैः
 प्रशमितः शांतिं नीतो बनानां तत्र स्थितकाननानां उपप्लवोरावानलदाहो येन तमित्यनेन ॥ प्रथमोपकृति सूच्य
 ते ॥ तद्दहने को हेतुरित्यत आह ॥ सुदः कुरिलोपितुं कोपिसं आयायाश्च मार्थं प्राप्तेमिवे सुहृदि प्रथमं सुकृतं प्रथ
 मोपकारस्तदपेक्षया मय्यदृमोपकृतं मया पुष्पः प्रत्यपकारः कर्तव्य इति विचारणायेत्यर्थः ॥ विमुरवः पराङ्मु
 खो न भवति तस्तथा तेन प्रकारेणो द्वैर्महानस शैलः ॥ किंपुनः ॥ पराङ्मुखो भवतीति किं वक्तव्यमिति भावः ॥ स्
 र्द्धा दूरसूचनार्थं ॥ मूर्द्धानामस्तकोस्त्रियामित्यमरः ॥ आसारोगवान्वर्ष इत्यभिधनविंतामणिः ॥ १७ ॥ **कृ**
त इति ॥ भोजत्वधरत्वयि भवति त्रारवरं शृंगमारुहे सति सोऽवलोऽमराणां मिथुनैर्द्वैद्वैः प्रेक्षणायां रानीयामव
 स्था दशानूनं निश्चितं यास्यति प्रपश्यति ॥ कीरो सर्वतः वर्णितः संस्थानतश्च वेणी केशबंधस्तस्मानेस्त्रिगधा

राम

दाहिमतीवेणीतत्समाने॥ अलकः इव परिणतैः पक्वैः फलैः॥ द्योतंते प्रकारांतेतैः॥ काननाघैररण्यसहकारैश्च न
आच्छादित उपांतपर्यंतो यस्य सततं मध्यमं मध्यप्रदेशे स्याः मकुलः शेषविस्तारे मध्यादन्यत्र विस्तारे प्रदेशे पांडुरी
दूर्गो भुवनस्तन इव॥ आश्रयादनादेव प्रेक्षणीयामवस्थां प्रापेयौ यकृतिः सद्य एव फलतीति सूचितं वेणी
तुकेशवं धे जलश्रोतसीति यादवः॥ हरितः पांडुरः पांडुरित्यमरः॥ प्रशास्तवस्तु दर्शनं दर्शयन्नाह॥ १८॥ स्थितेति भो
मेघतस्मिन्नाप्रकूटे मुहूर्तस्थितान्तरं तस्मात्पर्वतान् परमन्तरं वर्त्ममार्गतीर्णोदरे वा तु नर्मदा सोमोद्भवेत्यमरः
दरे वा तु नर्मदा सोमोद्भवेत्यमरः भूतिर्भसितभस्मानि यादवः प्रत्यं न वर्तता इत्यभिधमनचिंतामणिः तो योऽङ्गर्ग
नतररोगपरिहारार्थं पथ्यादनोपदेशमुपदिशन्नाह॥ १९॥ तस्येति॥ हे घनमेघवांता त्वत्कावृष्टिर्येन सततं तस्यारे
वायासोयंपानीयमादीयगृहीत्वा गच्छेः यायाः गच्छमेघवांता तोलिङ्गिः॥ कीदृशं तोयंति तैः कटुरसैः वनगजानां
मदैर्दानोदकैः वासितं सुगंधीकृतं तथा जंबूनां वृक्षभेदानां कुंजालतासमूहास्त्रैः प्रतिहतोरवोवेगो यस्य तत्
॥ ततश्चानिलोवातो भः पाशानां दंतर्मध्ये सारो वलयस्य तादृशं तातुलपितुं पराभवितुं न शक्नोति न प्रभवति

१०
 धृतिशक्तशक्तावेतस्याल्लट्॥ हियस्माद्धेतोः सर्वोपियः कश्चिद्विक्तो विभवहीनो लघु रनादरणीयो भवति॥ प्रतीता स
 मृद्धता गौरवाय गुरुवाय स्यात्॥ कृतवमनः पुरुषः शेषदोषो यशस्तैति कृकषायवासितं नारं विवेत्॥ पश्चाद्भवतो मुष्य
 वातोपिन कुप्यतीति तात्पर्यं॥ कटुनिक्तकषायास्तसौरभ्येपि प्रकीर्तिता इति हलायकः॥ पुनरपि मेधं प्रलोभयन्ना
 ह॥ २९॥ नीयमिति॥ भोमेघ॥ सारंगश्चातका हरिणी॥ श्वगजाश्च मृगाश्च वतारोप्यमीजलस्थलवा
 नकणान्नमुं वतीति मुकूतस्य ते भवतो मार्गस्य प्रयिष्यंति तदा गमनोत्सुकैः प्रवासिभ्यः कथयिष्यंतीत्यर्थः॥ सूत्रयै
 शून्ये॥ किं कृत्वा श्वरगोषु मनुष्यरहितेषु वनेषु च ईरुद्वैषद्विकसितैः सुबुधेति समासः केसरैः किंजल्कैः हरितकपि
 शनीलकपितं वनीपंकदं वकुसुमं दृष्ट्वा विलोक्य कच्छे कच्छे नुकच्छं च नु जलप्रायदेशं आविर्भूताः प्रथमे नूतना
 मुकलाः कोरकायासांताः कंदलीश्च गन्धान्नक्षयित्वा॥ उर्व्याभूमेरधिकसुरभिगंधं वा द्रायव्रत्वा॥ सारंगश्चातके न
 गे कुरंगे च मतंगज इत्यभिधानं वितामणिः॥ चातके हरो पुंसि सारंगः शबले त्रिविधिति श्वमरः॥ जलस्थललभेदात्क
 दंतो द्वेष्टतत्र जलकदंबौ वृक्षप्रायः स्थलकदंबप्रादेशमात्रं प्ररूढषधिप्रायः इति स्थलकदंबस्यैकग्रहममुष्यप्राव

राम

१०

रुका ल एव संभवात् ॥ कदंबा च कलादवर्षं कदंबं कुसुमं कदली मूसौर म्यप्रादुर्भावे जललवमुच्यते इति पदं पालाशो ह
रितो हरितश्चाः वः स्यात्कपिशः किंजल्कः केशरोस्त्रियां कुञ्जलो मुकुलोस्त्रियां जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसिकुस्तथा विधत्
मरुः दग्धारणपेक्षितिपाठः समीचीनः ॥ राहं विनापि भुवो गंधस्य प्रसंगात् ॥ तनिष्पंदो ह्युसितेत्यादौ वक्ष्यामाणात्वात् सुर
नेराधिक्यं च स्वभावगंधपेक्षयोपपद्यमानत्वाच्च ॥ कदलीश्चेत्यत्र समुच्चयोनूपपन्नः ॥ अन्यदपिलाभांतरमुपदिशति २१
॥ अभद्रति ॥ भोमेव ॥ सिद्धादेव विशेषाः स्तनितसमये गर्जनक्षणे सोत्कंठानि सोत्सुकानि प्रियाश्च ताः सवर्यश्च स्त्रियश्च
ता सोमसंभ्रमं यथा स्यान्नथाश्चालिगनानि आसाद्य प्राप्य तामानयिष्यंति पूजयिष्यति ॥ कीदृशाः ॥ चैनसः पानीय
स्य विदूनां यद्गोरभसात्त्वगसहितान्वातकान् वीक्ष्यमाणास्ताः श्रेणीभूता यं किं फक्ता वलाकाः परिगतानया एकद्व्या
दिसंख्याननिर्दिशंतः प्रदर्शयंतः ॥ वलाकाविषकंठिका इत्यमरः ॥ यथिशोभा कनाकालक्षणेन कर्तव्यः इत्यभिप्राये
णाह ॥ २२ ॥ उत्पन्नयामीति ॥ हे सखे मित्रममप्रियमर्थः प्रयोजनयत्र कर्मणि तत्तदुतं सत्वरं प्रिया सोमो तु मिच्छेत्तदपि
ते तव पर्वते पर्वते वीप्सायां विक्वन् नैकपदं सर्वस्मिन् पर्वते कालक्षेपं विलंबमुत्पन्नयामि चितयामि ॥ दशिरपे

तैलोप्राध्यायेत्यादिनायश्यादेशः ॥ कीदृशेककुभैरर्जुनतरुभिः सुरभिगंधौककुभसुरभाबित्यनेनैकंकारणसिक्तं विलंबे ॥ अ
 परमप्याहसेहविलोकनानंदेनसजलानिसाश्रुणिनयनानियेषांतेः शुक्लापांगैर्मयूरैः केकाः स्वस्वागतीकृत्यस्वाग
 तप्रश्नेनाग्निनंद्यप्रत्यक्षातः स नृभवान् कथिमपिमहतीकष्टेनासुशीबुंगंतुं व्यवस्येति ॥ अथवसायं कुर्यात्सुरोपरो
 भवत्संयोगानमध्यमपुरुषः ॥ मदीयं मैत्रं विचार्य ध्वस्वशोभाकराणि इव्याणि परित्यज्य दुतंत्रजेति प्रार्थयन् नां करोमीति प्र
 तात्पर्यं ॥ सजलनपनेरिति शुक्तिमाज नगत्पाद्यमुदकं सूचितं ॥ स्वागतीकृत्येनेन नुकालप्रश्नः ॥ मपूर्वाहणोर्वाहस्य
 क्लापांगः शिखावल इतियादवः इंदुः ककुभोर्जुनः ॥ केकावाणी मयूरस्येति चामरः ॥ देशानां संपत्तिकथनेन नृयोवि
 लोभयन्नाह ॥ २३ ॥ पांडुवायेति ॥ भो मेघ ॥ त्वमिभवत्यासन्नेसमीपवर्तिनिसतिदृशार्णदेशा इंदृशाः संपत्स्यंते भविष्यं
 ति ॥ कीदृशाः ॥ सूच्याकालेषु मुकुलाग्रेषु भिन्नैर्विकसितैः केतकैः केतकीपुष्पैकृत्वा पांडुहरिर्बह्वर्णो ह्यायाद्युतिर्यासांतानि
 करस्थावरवृतयोबोष्टनानियेषांते ॥ तथा गृहेषु बलिं भुंजंत इति बलिभुजः काकचरकादयस्तेषां नीडानां कुलायाना
 नामारंभैरुद्यमैराकुलानि ग्रामाणां चैतानि शून्यदेहायैव कुलानियेषांते ॥ परिणतानि पक्वानि चतानि फलानि
 चतैः स्यामाजं वृवनां तायेषु ते कतिपयदिनानितिष्ठंते वंशीलाहं सामानसोकसायेषु ते ॥ तादृशा संपत्स्यंत इति

पदगतौलट्॥ कलायोनीडमस्त्रियां॥ वैत्यम्याचततंतुल्यमित्यमरः॥ चैत्यविताकेषु द्वांतदेशेगेन हलायः॥ दशार्त्ताः स्युर्वे
दिकालामालवाः स्युरवंतयइति चयादवः॥ कतिपयदिवसइतियोदवकवतीत्यादिसूत्रसमासे कतिपयशब्दस्योत्तरवि
ध्यनंप्रायिकं॥ तथाच कतिपयपुरः साम्यइति भूतहरेर्वचनात्॥ अन्यत्रापिच कतिपयदिवसस्थायीति॥ दृश्यमानत्वा
साक्षः॥ भूयोपिसंभोगेन लोभयति॥ २४॥ तो॥ **सामिति**॥ तेषां दशार्त्ता मध्येदिक्षुषुककुपसुप्रथितंप्रसिद्धं विदिशेति
लक्षणां नामयस्यास्तां राजधनी राजानो धीयंतेऽस्यामिति जध्यनीतां पुरोगत्वा तया कामुकत्वस्याविकलं परिपूर्णं
फलं सद्योल्लालप्रसे॥ यद्यस्माद्धेतोस्तीरस्योपांते समीपदेशे स्नानितंगर्जितं तेन सुभगं मनोहं स्वाड स्वाडयुक्तं
तथा पेयं पानार्हं बलाकर्मयोपस्यतत्रथा वेववसानवातस्य सिद्धं पयः स्त्रियः मसीत्कारं सभ्रभंगं धुकुघाऊटि
नं मुखमिव पास्यसि॥ पापानेत्तुलध्वाइति तुलभषु प्राप्नो कर्मणि लट्॥ उपायातरेणानिजः प्रीतिं प्राडः कर्तुं
माह॥ २५॥ नीवे रा **ख्यमिति**॥ तत्र विदिशायी नीचैरिति अख्यानामयस्य तंगिरिपर्वतं विश्रामहेतोः रेव

दृशां त्यर्थमथिवसेः अध्यासी वसनि वासेलिङ्गशातत्संपर्कैर्द्रवसंगमात्सौठानिविकसितानि पुष्पाणि येषां तैः क-
 कं वैः पुलकितं मित्राश्लेषा जातरोमां नितमिव ॥ तत्रावस्थाने हेतुमाहायोगिरिः पण्यस्त्रीणां वारविलासिनीनां
 रतिषु सुरतेषु परिमलंकुंकुमादि विमर्दी मोहस्तमुद्गिरंति उद्धमंती बत्कद्वारणितैः शिलावेशमानि पाषाणाम-
 ष्टदिराणितैः कृत्वा नागरीणां नगरविलासिनीनां कामिनीनामुद्यमाणि उदाराणि यौवनाणि लक्षणाया सुरता-
 नि प्रथयति प्रख्यापयति ॥ विदिशावासिनो गुरुजनभीत्या निजालयेषु क्रीडितुं न समर्थो वारस्त्रीभिः समंततो नि-
 र्गत्य निकटस्थंगिरिं प्राप्य तत्रैकांते शिलागृहेषु रतिं विदधत इति ॥ तेषु विदधमानेषु पिगिरिस्तत्परिमलानां नाग-
 रीणां रतिप्रकटप्रतीता त्र्यर्थविश्राम इति चोद्देशाद्वा तु शासनानुसारेण दृष्टव्यं पाणिनीये च नोदाः त्रयोपदेशस्य राम
 मो तस्य मो तस्या न चामेरिति वृद्धभावादि श्रम इति भवितव्यां विमर्दी स्तेमलोगंधे जनमनोहर इत्यमुरः ॥ क
 देवः पुलकः श्रीमान् प्रावृषेणो हरिप्रिया देवः ॥ अभिलालेषु प्रसिद्धिपूरकं पंथानुकथयं नाहो ॥ २६ ॥ वि

श्रुत इति ॥ तत्र वि श्रुतः स न्न वनेषु नदी तारेषु वजातानि एतेना कृत्रिम तोक्ता ॥ उद्या नाना पुष्प वाटिका नां संवं
 धिनि युथिको नां मागधी नां जाल कानि मुलुकानि नवान्न तनाश्रये जल कणा विंदवः सौः सिं वन्न सन्न वजया हि
 ॥ कीदृशः ॥ पुष्पाणि लु नंति पुष्प ला च स्ना सां मुखानि तेषां छाया दाना तसं पादना त ॥ क्षणं परिचितः प्रणय
 ॥ कीदृशी नां गंडेषु कपोलेषु खेदाद्यमोद कंत स्या पनयनं पणिना ममार्जते नर्तन ता रुक् तयो क्रांत निम्नाना
 नि कर्णोत्पलानि येषु ॥ तेषां रोगो रुजा रुगांत कः ॥ मागधी फथि केत्यभिधान विंता मणिः मार्गी तर मुपदिशा नाह
 ॥ २१ ॥ ॥ व ३ इति ॥ भोजलद उ त्र रा सां उद्दी वी शं प्रस्थितस्य प्रचलितस्य नवतस्तवय द्यपि पथ्या मार्गो वक्रः
 स्यात् तथापि उज्जयि रापाः सौ धनां धवल गृहाणां उत्सं परित न भागस्तस्य प्रनै रायः परिवयस्तस्मादि मुखः
 पराङ्मुखो मास्म भूः ॥ न करो वाकांतर समुच्चयो तस्या मुज्जयिन्यां पौरांग नानां विह्व द्वा मारज्वा कारतडि
 तां स्फुरितेभ्यः स्फुरणैभ्य च कितैस्त्रस्तरत एव च लायां पांगा नेत्रां तायेषां तैलैः च नैः कृत्वा यदि नर मसेन कोडा
 सिनिरर्थ क जन्मान विष्यसि ॥ यदा यदि त वैतन्न कथ यामि तदामया ॥ धं वितो सीत्यभिप्रायः ॥ प्रणयः स्यात्परि

नयेयात्रायां सौहृदेपि वेतियादवः ॥ उज्जयिनी मार्गे गच्छन्तन्मध्ये लानांतरमुपदिशति ॥ २८ ॥ वीविहो भद्रति ॥ ने
 धिनानिर्विधायानदाः रसः पानीयं तस्याभ्यंतरे मध्यं सन्निपत्या नुभयपथि मार्गे भवानिर्विधाय सन्निपत्य निर्वि
 ध्यायाः रसोभ्यंतरे यस्य सरसाभ्यंतरो भवत्येके ॥ कीदृश्या ॥ वीचीनां कल्लोलानां होमेण स्नानिताः शशदा वि
 हगाः पक्षिणास्तेषां श्रेणिः पटिरेव कां वीणुणो स्याः सा तस्याः सखलितेन पाषाणादिप्रतिबं हियतः प्रियेषु तृ
 षु सुखाणां माद्यं प्रथमं प्रणयवचनं शार्थना वाक्यविधमो विलासः स च तस्याः संपन्न इति तात्पर्यं ॥ हि हेतावुध्य
 रणा इत्यमरः ॥ आवर्तः पयसां भ्रम इत्यभिधानं विंता मणिः ॥ २९ ॥ तत्रौवा मुष्यसौभाग्यं प्रकटयन् कार्येति रे सु
 पदिशति ॥ वेनीति ॥ ॥ भो सुभग सुंदर जलदांतां निर्विधाय मती तस्या ॥ की तस्य प्रथमं विहाय गतवतस्ते तव वि
 रहा वस्क्या वियोगदशाया सौभाग्यं व्यंजयतां ॥ सा कसिं धर्निर्विधाय येन पानीयमोक्षणेन काश्यं कशतं
 तजति मुंचति स विधिर्वत्स भूतेन त्वये एव भवतैवोत्पपाद्यः कर्तव्यः ॥ कीदृशी वेणां चिह्नं रागं शून्यं न केशरच
 नावेणां भूतं प्रतनुस्तोकं सलिलं पानीयं यस्याः सा ॥ तथा तरुहा श्रुते तस्वतेभ्यो भ्रं संति ॥ भ्रं शीरोः परि

तैः
 सिमि

पञ्चपत्रैः पांडु छाया विशाला धानां कथयन्नवस्यं दर्शनायि ॥ शीलांस्तु वं नाह ॥ २८ ॥ प्रायेति ॥ भोमेघ आ
वंती नमालवार्या नृजनपदान् प्राप्य लक्ष्मीं विशालां विस्तीर्णां पूर्वदिष्टां प्रथमं कथितं विशालम् मुञ्जयि
नगरजधानीं अनुसरगच्छे ॥ कीदृशान् उदयनो वत्सराजस्तस्य कथा चरित्रेषु कोविदाः पंडिताः ग्रामवृद्धा
यष्टुतान् ॥ कीदृशीं सुचरितस्य पुण्यस्य फले रन्पी भूते सति गां भूमिं गतानां प्राप्तानां शेषैरवशिष्टैः पुण्यैर्ह
तमाह तं कांतिमत द्युति युक्तं दिवः स्वर्गस्यैकं खंडमिव स्थितं अनुसरेति स गतो लोह ॥ उज्जयनी स्यादिशा
नेत्यभिधनविंतामणिः एनामेव वार्तापति ॥ ३० ॥ दीर्घाति ॥ तत्रोज्जयिन्यां त्रिंशि प्राणाभ्याः नद्या वीतः समी
रगाः स्त्रीणां सुरतग्लानिर्निर्धुवनं मंहरत्यपनयति ॥ किं कुर्वन् प्रसूषे प्रभाते सारसानां पक्षिणां पटु
स्यष्टश्चासौ मद्भुतेन कलं मधुलं कृजितं शरं दीर्घं कुर्वन् ॥ तथा स्फुरितानि विकसितानि च कमलानि च
तेषामामोदः परिमलस्तस्य मैत्री संपर्कस्तथा कषायः सुरभिः ॥ एतेन सौगंध्यं सुवितं ॥ तेषां नाम नु कूलस्य
शंमुखदः ॥ अमुनामांघ्र्यं केदवाप्रार्थनाया आतया चादुप्रियं ॥ वाक्यं करोतीति वादुकाराप्रियतमो वल्लभ इ

व॥ यथाप्रियतमः कृतापराधः सन्सन्प्रातः समभ्येति ॥ निजानामालिं म्यापदुमदकलहं सबचनं दीर्घा कु
 र्वन् ॥ परदारापरिभोगं सुरभिगंधे भ्योप्रिये ममापराधं क्षमस्वेति प्रार्थयमानः स्वादुकारी स्या उपरि शात्यतना दंगा
 उकूलः सुरतजंगलानिहरति तद्वदित्यर्थः रागद्वेषयोस्वीनिर्यासे सौरभेरसदृश्यादवः ॥ वदवाडुप्रिये वाको
 इत्यभिधनवितामणिं श्लोकयुग्मेनोपभोगप्राप्त्या लोभयन्नाह ॥ ३१ ॥ जालोज्जीर्णैरिति ॥ भर्तु रिति ॥ भोसोदामि
 नीपते अत्रयाणां भुवनानां समाहारध्वनिमार्गे गमेनेन खिन्नः श्रोतः अंतरात्मा यस्य सत्वमस्याः उज्जयिन्याः हर्मे
 पुषे दं नैस्त्वागमयित्वा त्रयाणां भुवनानां समाहारविभुवनंतस्य गुरुस्तस्य चंडीश्वरस्य चंडेश्वर इति कालीनि
 केतनस्य देवस्य धर्मस्थानां यायागच्छे ॥ कीदृशस्त्वं जालैर्वीतायनैरुज्जीर्णोऽदोताः तैः वनितानां केशास्तेषां स
 स्कारार्थं धूपारस्तेरुपवितं वर्द्धितं वपुर्यस्य सतादृशः ॥ तथा भवनेषु गृहेषु शिखिनो मयूरैर्गां वनितानां पाद
 रागैश्चरणालकैरंकिंतेषु नंकीदृशः ॥ भर्तुरीश्वरस्य कंठच्छविः कांतिध्यानस्य नीलत्वाद्गर्जनैः प्रथमैः सादरं वी
 क्षमाणाः ॥ कीदृशं धूमकुवलयानामुत्पलानां रजसो गंधो येषां तैर्मलद्विर्वायुभिर्धूतमुखानं यैः स्य तत् ॥ तथा

स्तेहं स्ते नृत्योपहारो यस्ते सः जाला ३

पुराणं पवित्रं कीदृशैः ॥ गंधवत्या नद्यास्तोयकीडातुलकेलिस्तत्र निरता आसता युवतयस्तासां स्नानीयं चूर्णं तेन तिकैः सु
गंधिभिः ॥ कटुतिक्तकषायस्तु सौरभ्येषु प्रकर्तितं ॥ इति हलायुधः ॥ स्नानीयेभिषवे स्नानमिति यादवः ॥ ३४ ॥ पुरशो
भां वर्णीयनाह ॥ **हारा निति** ॥ यस्यां पुरि विपणो यण्यवीथ्यारचितान् स्थापितान् हारान् तानां नुज्वलान् वातरलगुलि
कान् चिंचलमुक्ताफलान् मथ्यनायकमणिमान् ॥ उद्गतमयूषानां किरणो प्ररोहायेषां तान् मकरकतमणीन् विदु
मानां प्रावालानां भंगानखंडानिवहृष्ट्वं सलिलनिधयः समुद्रास्तोयमात्रमेव शेषो येषां तादृशालक्ष्यं ते ज्ञायते ॥
जनैरिति शेषः ॥ मुक्ताश्रुद्वौ च तारस्यार्तरोद्यं चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ तरलोहारमध्यग इत्यमरः ॥ तत्र मंगलसिद्धौ कर्त्तव्यं त
रमुपदिशति ॥ ३५ ॥ **अपीति** ॥ भोजलधरमेव संध्यासमयं धन्यस्मिन्नपि काले महाकलमुज्जपिन्यामी शस्त्रानमा
साद्यतैः को र्थं तया यावद्भानुरादिरित्यो नयनविषयं नयनदृष्टं योग्या विषयो देशस्तमभ्येति अतिक्रामति ॥ संध्यास
मयपर्यंतं स्नातव्यमिति भावः ॥ अलिनो महेशस्य श्लाघनीयं ॥ संध्यायां बलिः पूजा तदर्थं परहस्तस्य भावस्ता
स्तां कुर्वन् ॥ आमं द्राणां मिषदं भीराणां गर्जितानां विकलं संपूर्णं फलं लप्स्यसे प्राप्स्यसि ॥ कलामं द्रस्तुर्गभीर

इत्यभिधनविंतामणिः देशोविषयः स्तूपवर्तनमित्यमरः ॥ इच्छनहृष्टफलमुक्तादृष्टमप्याह ॥ ३६ ॥ पादेति ॥ ॥
 तत्रसंध्यापूजायांविशंत्यस्मिन्नयुवान्द्रुतिवेशस्तत्रभावावेश्यादेवदास्यस्त्वतोभवतः सकाशात्कयंक्षानुश्रामो
 द्योतिपिश्येति ॥ किंकृत्वा ॥ नखानांपदानि क्षतानिमुखयंतीति नखपदसुखास्तान् वर्षयविंइन्प्राप्यलब्ध्वा ॥
 कीदृशान्त्वयिमधुकराणापदानांश्रोणिः पंक्तिरिनखपददीर्घानूविस्तीर्णानूः सारंभेपादन्यासैश्चरणास्थापनैः
 कृशिताशवितारसनामेखलायासांताः ॥ लीलयाविलासेनावधूतैः संचारितैः रत्नानां छायाः कांतयस्ताभिः खवि
 तासंबद्धावल्यश्चामरदंक्रमडलीभूतपर्वविछित्तयोयेषांतैश्चामरैः क्रांताः श्रांताः हस्तायासांताः वामराणि घ्य
 रयंत्यएवदेशांतरेनृत्यं कुर्वन्ति ॥ उक्तं च ॥ उक्तं लदंडिकामालाखड्गचामरगोलकैः हस्तसंचारिभिः कुर्यान्नृत्यं तद
 शिकमिति ॥ अद्वादित्वात्तसिर्नतस्मिन्नशेषलोपप्रसंगात्तद्विभक्तिप्रतिरूपकः तच्छब्दोव्ययंतं कृशित इति कृशा
 तेकर्मकत्वात्तद्व्यर्थकर्मैकैरिनिष्ठांलिलाविलासक्रिययोश्चामरं वुप्रकीर्णमित्यमरः ॥ कायंतरमुपरिश्रित
 ॥ ३७ ॥ पश्चादिति ॥ भोजलदा प्रतिनवं नूतनं तज्जपा वंपुष्पं चतद्वद्रमैकमरुगांसांध्यासंबधितेजोदध्न

राम
 १५

स्वयं सुपतेर्महर्षेः स्य पश्चात्पृष्ठभागे भुजाएव तं बोवृक्षास्तेषां वनं मंडलेन मेघस्वरूपेणाभिलीनं समालिङ्गन् ॥ नत्वा
 रं भेनाप्यघोषकमेवाद्रुधिरसिक्तं तच्च तन्नोगस्य गजस्याजिनं चर्म तदिदं ॥ तद्यभिलाषं हरां कीदृशं भवान्यापार्वत्या
 भयप्रदकरि चर्मदर्शनात् ॥ शांतश्चाबुद्धेगः त्रासश्च ते स्तेनस्तिमिते भिष्वलेन यने तत्र कर्मणि तत्र ॥ दृष्ट्वा भक्तिर्यस्य
 तादृशः ॥ दृष्ट्वा भक्तिर्यत्र दृष्ट्वा शब्दस्य प्रियादिपातेषु अप्ररणि प्रियादिष्विति न पुं वद्भावः ॥ ३५ ॥ तत्रैव परोपकृत्यंते
 रमुपदिशति ॥ गच्छंतीनामिति ॥ भो मेघा ॥ तत्रो ज्जयिन्यां नक्तं रात्रौ नरपति पथे राजमार्गे सूचि भेद्यैरतिनिविडैस्त
 मोभिरंधकाररुघोवधुश्चालोकप्रकाशो यस्य तस्मिन् सविमरेणां ॥ भर्तृणां वसतिरमणी भर्तृणां वसतिस्थानं प्र
 तिगच्छंतीनां योषितां स्त्रीणां कनकं निकष्यते ॥ अनेनेति कषस्तद्वत्स्निग्धया सोदामिन्या विद्यता मुवी भुवं दर्शय
 तोयस्य पानीयस्योत्सर्गाद्यागात्स्नानितेन गार्जितेन मुखरो वानाटस्वमास्मभूः ॥ यतस्तास्त्रिणैर्विक्रविक्रवीर्नी
 रवः ॥ त्रासजननेन निःकलस्यादिति निषेधः प्रकारः ॥ दर्शयेदितिक्रियापेक्षया समुच्चयार्थः ॥ ४० ॥ तामिति ॥
 भोजलदमुष्माः पारावताः कलरवा यत्र कस्यां विद्धवनस्य गृहस्य बल्लभा वुपरित न भूमौ तां पूर्वोक्तां रात्रिं नीत्वा

क२

को:

मरु० य० ह०

१६

तिवाहसूर्येदृष्टेसति अध्वशेषमवशिष्टमार्गंभवान्वाहये समापयेत्कादृशोभवान्॥ विबंबिलसनात्स्फुरणा
 त्रिखिन्नंक्रांतंविद्यदेवैलंस्त्रीपस्यसतादृशः॥ खलुनिश्चयेसुहृदानांमित्राणां॥ अन्कपेतोगीतार्थेकृत्याकार्यक्रिया
 पेस्तपुत्रपुरुषान्मंदायंतनविलंबते॥ कृत्याकृत्यादेवतयोरित्यमरः॥ परावताकलरवइत्यभिध्यनचितोमणिः॥ ४१॥
 ॥ तस्मिन्निति ॥ भोमेघ॥ स्तस्मिन्कालेप्रातःसमयेआशु॥ शीघ्रंप्रणयिभिरेगणैः॥ खंडितानांयोषितांनयनसत्ति
 लंनेत्रजलंशांतिउपरतिनेयांअतःकारणाद्वाज्योसूर्यस्यबर्त्मत्यज॥ सूर्यस्याच्छादकोमाभूदितिभावः॥ किमर्थ
 मित्यतआह॥ ससूर्योपिनलिन्याःपंकजिन्याःकमलमेववदनंतस्मात्प्रालेयं॥ हिजलंतदेवाश्चूवाष्पंहर्तुमु
 मुपनेतुंप्रत्याःवृत्तःप्रत्यागतस्त्वपिकररुधिकिरारोधकेसतिअनन्याधिकाभ्यस्तयादृष्टीयस्यतंसतादृजमेव
 शांस्यात्॥ उदयावलमार्गस्यत्यजेतितात्पर्याज्ञातान्यासांगमाऽविकृतेष्वर्कषापितास्त्रीखंडितेत्फन्यते॥ ४२॥ नि
 मित्राभ्याविलंबस्तवभविष्यतीत्याह॥ गंगारामेति॥ हेजलधरतेतवप्रकृत्यास्वभावेनसुभगःसुंदरःछायात्मा राम
 पिप्रतिविंबमपिवेतसिमनसावप्रसन्नेविमलेगंगारामोसहितोनद्या॥ पयसिप्रवेशलस्यप्रेमाप्यसि॥ तस्मा

यादृ॥

ति१

१६

कारणात् ॥ कुसुमद्वयशतानि ॥ अस्यां गभीरायाश्चटुलाश्च वलाश्च शफरा मन्साश्च ते षमुहर्त्तनानि उद्दलिते
 न्येव प्रेषितानि धैर्यो मोघीकतुं बंधानि विधत्तुं नार्हसि न यो म्यो भवसि ॥ अतो मम कार्यस्य विलं वो भविष्यतीति तात्पर्यं
 न्यर्थः ॥ साक्षाद्भवदीयरूपता वदास्तां भवत्प्रतिविंबोपिलप्यत इति शब्दातीच्छायाद्यतेकांतौ प्रतिविंबार्क्यायया
 रितियादवः ॥ उक्तमेवार्थप्रकटयति ॥ ४३ ॥ तस्या इति ॥ भो सरवे मित्रमेवा तस्यां गभीरायानद्यानीलं सलिलमेव वस
 नवस्वंहिदे वोलं वायमानस्य पानीय नैरेणा तत्रासक्तस्य तेतव कथमपि महता क्लेशेन प्रस्थानं गमनं नावि न विष्य
 ति ॥ कीदृशं प्राप्तावानीरस्य वेतसस्य शास्त्रायेन तव ॥ अतएव किं विकर घृतमिव स्थितं तथा मुक्तः परित्यक्तः परित्य
 क्रोधस्तदमेव नितंबः कटिप्रदेशो येन तत् उक्तमेवोतरन्यासेन दृढयति ॥ जातो नु भूतः आश्वादः संभोगरसो यैसौ कः पु
 मान् विक्लवृत्तं जघनं कटिप्रदेशो यस्यास्तारमणा विहातुं त्यक्तं समर्थो न को पीत्यर्थः ॥ भावीति नु वश्चेति गिनिः ॥
 नितंबः पश्चिमेश्रोणि भागे इयिकटकटको ॥ व्यंजनस्याकटैर्दृष्टं श्रोणि भागवरांगयोरितियादवः ॥ गच्छ तो
 भवतो निमित्रवशतः श्रान्तिर्न भवतीत्याह ॥ ४४ ॥ त्वं निष्पत्ति ॥ भो मेघशो तो वायुर्देव पूर्वगिरिं देवगिरि संज्ञं दे

शंजिगमिषो गंतुमिच्छास्ते भवते ॥ न द्वैरधस्तादास्यति ॥ कीदृशः तव निष्पंदो वृष्टिनेच्छसिताविकसितावासौ वसु
 धनधूमिश्च तस्यागंधस्तेन संपवर्कं कस्ते नरस्येऽनेन सौरभ्यमुक्तां ॥ तथादंतिभिः करिभिश्चोतदं द्रियाहेमशुंडातस्य
 रंध्रस्य ध्वनिस्तेन सुभगं सुदरं यथा स्यात्तथीपीयमानपूतेन मोंद्यमुक्तां कानने तुडुंबागामुदंबरफलीनापरि
 रायितानपातयितानपातयितोऽनेनापि मोंद्यां वास्यतीति वागंतिगंधनमोरेतस्मात्तद्वत् ॥ एतादृशवाताघ्रेर
 शानदीर्घाध्वगामिनस्तेऽश्वमेन संपद्यत इति भावः ॥ देवशब्दः पूर्वो यस्य स तथोक्तं ॥ उदंबरगामितिकतकर्मणोः
 कृतीति कर्मणि षष्ठी ॥ त्रेजोदीप्तौ वलिश्चोतदं द्रिनिमगारय इत्यमरः ॥ तत्र धर्मसिद्ध्यर्थमुपदेशमाह ॥ ४५ ॥
 तत्रेति ॥ भोजनदंतत्र देवगिरौ नियतानि श्रुत्वा वसतिर्यस्य स तं स्कंदं कार्त्तिकेयं स्वेच्छावारित्वात् ॥ पुष्पमेष्टीकृतत्रा
 त्मायेन सतादृशः सन्नभावा नव्यो भ्रौंगंगायाः जलेनार्द्रः पुष्पासारैः कुसुमवर्षैः समयतु अभिषिंचत् ॥ पुष्पद्रुप
 पहाभाक् वाचमध्यमपुरुषः ॥ किमत्फपास्यावित्यत आहाहियतः ॥ वासवीनां ॥ सैक संवधिनीनां ॥ सनौरहाहतां
 रक्षणाथं नवशशिभृतामहादेवेन हुतवहस्याग्रमुखं संभृतं निक्षिप्रं च्चादित्यमतिक्रम्य वर्तत इति प्रभातिश

येन महातेजोराशेः आदित्यस्यापि भावः कमित्यर्थः ॥ तत्त्वसिद्धते ज्ञेयं स्कंदोतः पूज्य इत्यर्थः ॥ पुरातारकदैत्यस्य
नाशनायसुरे समम्यर्थः ॥ तेनेशेन गौर्या वीर्ये निक्षिप्तं तस्यां शक्तिमालां व्यवहृत्तुं मुखे निक्षिपि ॥ एवं भूतस्कं
दो भूयोपि देवैर्याचितः स तत्रैव देवगिरौ वसामीति प्रतिज्ञातिवानिति द्रष्टव्यां वसोरिंदस्य संबंधिन्यो वासव्यः ॥
॥ वासवस्य संबंधिन्य इति न वृद्धाच्छ इति न वृद्धाच्छ इति स्यात् ॥ तत्रैव गौरी संतोषार्थं तिरमुपदिशन्नाह ॥
॥ ४६ ॥ हे ज्योतिरिति हे मेव ॥ पश्चात्कार्तिकेयानंतरं अदिग्रहाणेन गुरुहा हंतः प्रवेशेन गुरुभिर्दोषैर्गर्जितैर्हरस्य शं
भोः शशि वृद्धा वंदस्तस्य रुचा ज्योत्स्नाया धौ तो शोधितौ अयां गौने शंतौ यस्य शोधनं धवलायां गो ज्वलीकराणां पावकं
वर्द्धिजन्मनो गुरुस्य मयूरं नर्तयेथाः ॥ एतत्तत्त्वादात्मने पदं ॥ एतावता किं स्यादित्याशंक्य मयूरं विशिनष्टि भवा
नीपुत्रस्य स्कंदस्य प्रेम्ना स्नेहेन यममयूरस्य बहंति पिच्छं कर्णो करोति कीदृशं ज्योतिर्लक्षं बलयाः संति यस्य
वल्लयितथा गलितं स्वयमेव च्युतं ॥ कुवलयदलक्षेपि ॥ उत्पलपत्रनिंदशीलं शोभाधिक्या कुवलयदलं प्रा
पीति पाते किपि ॥ सप्तम्यंतं कर्णविशेषाणां अमिष्टतमपुत्रवाहननर्तने गौरी तुष्टा तव भविष्यतीति भावः ॥ ४७ ॥

अथ चलने मंगविशेषकथने नमेषमुत्सायनाह ॥ आराधयेति ॥ भो मेष ॥ शरणा भवं शरवणा न्समुत्पन्नं तमेनं कार्त्ति
 केयमाराध्यपुष्पा सारोणार्चयित्वा उलंघितोति क्रांतो ॥ ध्यामार्गो येन स तथा ॥ जलकण भयात्पानीयविंदु नातितः
 ॥ वीणामेषामस्मिते सिद्धं द्वैसि ॥ धैनिर्मुक्तो मार्गो यस्य सत्वं रं देवस्य रंति देवनाम्नो भूपस्य सुरभितनयानां ग
 वं लं भो मोक्षो मंत्रपूर्वं मरणांतस्माज्जातां तु विश्रोतो सूर्या च र्मरावती प्रवहे रा परिणातां कीर्त्तिमानयिष्यन् प्रज
 यिष्यन् ॥ बालं वेवेथाः विलंबं कुर्यान्नारते किलैवं श्रूयते ॥ इरापुराभिहितस्य देशस्य रंति देवनामा कोपि धामि
 को राजा बभूव ॥ तस्य गावो देवगवीनां सौंदर्यादिकमवेक्ष्य ताच्चापि क्रतुषु विशसनादिति ॥ तान्यएवं समाकार्ष
 रंति देवमेत्यव्यजिज्ञपत ॥ स्वामिनयज्ञेषु त्वमस्मानलं भेद्यायेन दिव्यरूपा भवाम इति ॥ सापिज्ञेषु तां मार
 यितासां चर्माणि शैलवडाशी चक्रे ॥ ततो रक्तनिष्पंदा तं काकिन्न द्युत्येदे ॥ तस्याश्चर्म प्रभवत्तात्त्वमैवती मां ज
 ह्निहाः ॥ ४८ ॥ त्वमिति ॥ भो मेघ ॥ गगनैव्योम्नि गतिर्येषां ते सिद्धा ह्येयथा स्यात्तथा ह्यर्षिर्नयनान्यावर्जनम
 तातस्याः सिद्धौश्चर्मरावत्याः प्रवाहं त्वयि जलं समादातुं स्वीकर्तुं श्रवणते लंबमाने सति भुवःस्थूलो म

ध्वजं नीलमणिर्यस्य तमेकं मुक्तागुणं मौक्तिकं स्रजमिव प्रेष्यं ॥ तौ विलोकयिष्यंति कीदृशं प्रवाहं ॥ पृथुस्त्वं
 नयसि पिहूराभावात्तनुं कुरु ॥ कीदृशं शोभां गौर्विस्मोर्वर्णाचोरेदोपि मुषि ॥ नीलकांतवित्पथः ॥ अन्यताने कथं
 नेषोत्साहयन्नाह ॥ तामि ति ॥ नो मे द्वातां चर्मरावती मुनीर्यदशपुराभिधमने नगरे वधूनां नेत्रकौहेला नामात्मवि
 वं निजस्वरूपपात्री कुर्वन्नुगोचरतां नयन्नुव्रजयाहि ॥ कीदृशानां परिविधूलता नो विधमविलासापेक्षातेषां
 ॥ विलोकने पद्मरागा सुपेक्षेपाडुपरिविलसंत्यः कृष्णशाराश्चित्रवर्णाः प्रभाः येषां तेषां ॥ कुंदघुष्योरां
 स्तेपमनुगच्छतां मधुकुसुमां धुमां धुमां श्रियं शोभां मुस्मंति तेषां ॥ कृत्स्नरक्तशितः शारदितियादवः ॥
 अत्र स्तुमार्गं त्रेवर्तते ॥ पृथक् कृष्णपादानात् ॥ ५० ॥ पवित्रजनपदस्य शाननां त्यमगलमुषदिशति ॥ ॥
 ब्रह्मावर्तमिति ॥ नोजलद ॥ अधःस्थायपाव्रह्मावर्तानि धंजनपदेशं गाहमानः सन्तत्कुरुगां संवधि कौरवं
 सत्राणामिदं क्षेत्रं जेत्याश्चाश्रये ॥ कीदृशं ॥ सत्रयै प्रथमं नपि सुनं क्षत्रिययुद्धस्तकं ॥ यत्र कुरुक्षेत्रे गां
 वीर्यं धनुर्जयस्य सोऽर्जुनः शितानां तीक्ष्णानां शराणां शतैराज न्यानां भूपानां मुषीनि अन्यैर्वर्षैश्च निधि

यु२ भि२

वत्॥ प्रयोचकार इत्यभिप्रायः॥ कैः कर्मि वधारायातैर्नितरवर्षैः कमलानितमिव अधस्थापयेत्यनेनेषुापदेश
वात्॥ स्वरूपेणक्रमणानंफंक्तिवितिसूच्यते॥ युद्धमायोधनप्रविदारण॥ सुर्द्धभिषिक्तइत्यमरः॥ सखितिदृष्टदबत्यो
देवानद्योयंदंतरं तंदेवनिर्मितंदेशं ब्रह्मावर्तप्रवक्षते॥ ५२॥ **हित्वेति॥** हेमघ॥ तस्मात् कुरुक्षेत्रात्कनकरव
लाख्यास्यपर्वतस्य समयाचु कनखला॥ कनखलसमीपस्थं शैलराजाद्विमालयादवतीरणाप्रवृत्ताजुहुकन्या
गंगागच्छेः॥ कीदृशी॥ मगरनाम्नोभूपस्यतनयानांपुत्राणां स्वर्गसोपानं पङ्क्तिस्वर्गा रोहनेनिश्रेणीयांगंगागौर्या
वक्त्रे मुखेभूकुरिरवनां भूकौटिल्यां फेनैर्विहस्येदौ भालवन्दे उर्मय एव हस्ता यस्य सा सति सौभोर्महेश
स्य केशग्रहाणामपि चक्रइति॥ तस्याः केशग्रहाविलोकनेन॥ कुङ्दांगोराडिरपि डापवेन हसंती वयाभात
तितात्ययं॥ तवस्पर्शतस्याः लोभमाह॥ ५२॥ **तस्यादिति॥** हेमघ॥ सुरगज इव द्योस्नितिर्यक्श्चर्द्धवीष्टप्रदेशे लं
वर्मनिः सन्ततं तस्य गंगाश्रियाश्चक्षुस्फटिकवद्विशदं भ्रंभः पातुंतर्कये विचारयेः॥ चेन्नर्हि भवतः॥ स्रोतसि
प्रवाहे सपदिशीघ्रं संसर्पत्या॥ आरुगाहमानया छायाया प्रतिविम्बेन करणाम्नेतेन सानगंगास्था

तां ५

राम

२६

६५

ने प्रयोगाव्यतिरिक्ते स्थाने उपगतः प्राप्नोयमुना संभो यया सेवाभिरामामनोर्तस्यात् ॥ ५३ ॥ अन्य लानमु
 पादिशति ॥ **असीनामिति** ॥ भोजलदः तुषारैर्हिर्मोर्गोरतस्योगंगायापवभवसुत्यतिस्थाने अचलं हि मा
 दिं प्राप्य तस्य हि मवतो ध्वनिन्यने मार्गक्रमेण नोदिनि मृगेशिरवरे निषसां वैष्ट स कं शुभ्रो दीप्रश्चासौ वि
 नयनस्पर्शभोवृषे रावलीखंदे नोत्तुवा तश्चासौ पंकश्च तै नोपमा तु मेहं योग्यांशो भो वक्षसि ॥ **ध्यासासि** ॥
 कीदृशमचलं ॥ **असीना** नामुपविष्टानां मृगाणां कस्थुरिकहरिणानां भिगंधैर्नानि विनागामोदः सुरभिः ताः
 मुगंधीकृताः शिलायस्य सतां सुरभिः शराक्षारकादिवादिन च ॥ **प्रयो नस्यत** ॥ ईदृशस्य धतोरभावात् ॥ ईदृ
 रास्य धतोरभावात् ॥ यद्वा सुरभिः शराखातिपरिर्कृति संजंता क्रप्रत्ययः ॥ **वक्षसीति** वह प्राणलट् ॥ शु
 ध्रमुं प्रशुक्रयोरित्यमरः ॥ ५४ ॥ **तं वेदिति** ॥ वायो सरति सति दवीग्निरीवानलस्तं पर्वतं वेदाधेतदहेतु की
 दृशः ॥ सरलस्य देवदारो स्कंधानां कांडानां सद्यद्भ्रं संवृण्णि न्मयस्य सतादृशः ॥ तद्योल्काभिर्वह्नि कणा स
 मूहैः क्षपितो दग्धश्च मरीणामरण्यमैवीनां बालानां पुच्छकेशानां भारः प्रचयो येन सः ॥ **तं हिता** वारिधिरा

णां सहस्रैरेनंदवै नलमलमत्यर्थं वशमपि तु निर्वापयितुमर्हसि ॥ एतदेवार्थं तरन्यासेन दृढयति ॥ हियतः
 उन्नमां नासतां संपदश्चापन्नानामापद्रुतानां अर्त्तिः पीडा तस्याः प्रशमनमेव फलं यासां ताः दुर्नोरनुपसर्ग इति
 प्रत्ययेदावइति भवितव्यं ॥ यद्यपि तथापि पचादि पागद्विदव इत्यापि नावतीदवोदावोनवहिरित्यनिधम
 नवितामणिः ॥ ५५ ॥ पीडानिषेधोपायमुपदिशति ॥ यदिति ॥ भोमेव ॥ तस्मिन् गिरौ येशारभाः अष्टपिंदा स्वांग
 भंगभंगापनिजगान्नविनाशोपसंरंभेन कोपेनोत्पन्नरभसो द्वेगमनवैगिनसंतः मुक्ताध्वाध्वानं शरभाना
 मुत्पन्नमार्गं हि त्वाहू रगामिनं भवंतं लंघयेयुः ॥ त्यक्तमार्गित्वा तं पि शरभाणां लंघनं न संपत्स्यते ॥ किंतु तेषां दे
 हभागभावीति भावः ॥ भोजलद ॥ तान् सरभान् तु मलो रौद्रश्च सौरेरका नो वर्षे पिलीनामा समंत ॥ हृष्टिपातं स
 नावकीर्णं चिन्तयन् विज्ञातुं कुर्वीथाः ॥ उक्तमनेवार्थं तरन्यासेन प्रहरति ॥ निःफलाफलारहिताः श्वारं भयन्त्राः
 कर्मव्यापारायेषां ते केवा प्राणिनः परिभवस्य न्यक्कारस्य दमास्थानं न स्फः ॥ नुकापि वृष्टिहासावकीर्णानिति पा
 ठः ॥ तत्र वृष्टिरेव हसो हास्यांते नावकीर्णान् ॥ वर्षायेस्तु करकः शरभः कुंजरा रातिस्त्यादकोष्ठपादपात्य

त्व ६

राम

२०

दि

तान्
 मि धनविंशतिः ॥ ५६ ॥ अन्यदपिमंगलमुपदिशति ॥ तत्रेति ॥ भोमे घृतत्रहि भवति ॥ दृषद्विशिलायां व्यक्तं स्पष्टं च
 हृदमौलोर्महेशस्य चारणान्यासं भक्त्यानाम्रः ॥ सन्नपरीयाः परितेइयाइति भावाः ॥ कीदृश्यां शश्वदनवरतंसिद्ध
 सद्यैरुपहतो बलिः कृजोपहारो यस्य तं ॥ भावनोत्पादनापातं प्रकयति ॥ यस्मिन् नवरणान्यासे दृष्टे सति उद्धृतपाया
 गतकल्मषाः ॥ श्रद्धधनाः श्रद्धावताः प्राणिनः करणस्य विगमान्यागात् ॥ उर्द्धं स्थिरवतं तदगणानां पदं स्थानं च तस्य
 प्राप्तये कल्पिष्यं ते संपत्स्यंते ॥ अर्द्धं शश्वदस्यार्थं ग्रहणात्पर्याप्तिर्वाचिनः ॥ कृपेयांगवतुर्थी बलिः पूजोपहारे च देत्यमेदेक
 रेपि चेति यादवः ॥ करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रिये पीत्यमरः ॥ अर्द्धं श्यासाविंदुस्वेति विशेषेण समासः ॥ ननु इंदोरर्द्धं
 अर्द्धेदुरिति ॥ अर्द्धं न पुंसकमिति ॥ न पुंसकार्द्धं शश्वदेव सामासामिधनात् ॥ समभिप्रविभागवाचिन एव न पुंस
 कत्वात् ॥ शंखशिरसिकलामात्रसेवावस्थानात् ॥ ५७ ॥ तत्राहितांतरमुपदिशति ॥ शश्वदयुत इति ॥ तत्राहिमव
 ति अनिलैर्वीतैः पूर्यमाणः कीचर्कः सक्षिद्रवं शामभरं यथा स्यात्तथा शश्वदयंतेशश्वं विधत्ते संरक्ताभिर्नीति
 युक्ताभिः किन्नरीभिः स्त्रिपुरविजयस्त्रिपुरदाहारव्यः प्रबंधो गीयते ॥ उर्ध्वं पञ्चलट्टप्रयोगः सदा संभवात्कृतः

हे मे वृते धनिर्मुज्ज्वलकंदरेषु गुहासु निद्रादीनादवाक्यनवेत्ते तर्हि पशुपते महेशस्य संगीतार्थः ॥ समग्रं संपूर्णं भावी भ
 विष्यति ॥ ननु निश्चितं ॥ निद्रादो निनादो नादः ॥ गीतवाद्यत्रयं नाद्यं ॥ तौर्यत्रिकं च तत् ॥ संगतं प्रेक्षणीयार्थं स्मिन्नित्य
 निधनविंतामणिः ॥ चरणान्यासमंतरेण शंभुर्वसतीति प्रसिद्धः ॥ ५८ ॥ उदीची प्रतिवेगगमनोपायं दर्शयन्नहं ॥ य ३
 प्रालेयाद्देइति ॥ भो मे घप्रालेयादेर्हि माचुलस्योपतटं तटस्य पार्श्वं तांस्तनूविशेषान् पूर्वोक्तान् अतिक्रम्यो
 ल्लघ्वहंसानां मानसारथ्यं सरोगमनद्वारं भृमुपतेः परशुरामस्य यशसवर्त्मप्रसूतिमार्गं भूतयक्रौंचस्य पदं
 तस्य रंध्रं छिद्रमस्ति ते नरंध्रं गोदीची दिशं लभनु सरेऽदिश्य गच्छे ॥ कीदृशस्त्वतिर्यं कृतिरश्चिन्नो यश्च यामो वि
 स्तारस्तेन शोभत इति शोभास्त्वनवियन्मंडलं ॥ व्रजन्वलिनाम्नोराक्षसस्य नियमनं नियंत्रणं तत्राभ्युद्यत
 स्य सोद्यमस्य विस्त्रोवि क्रमस्य श्यामः पादद्वयस्थितः स नक्रौंचवोरिकर्तिके येन स्पृष्टमानः परशुरामाः क्रौ
 चपर्वतं स छिद्रमकापीत् ॥ तेन तस्य महती कार्त्तिरौसीदितिकथा ॥ ५९ ॥ अतः परं मार्गं मुपरिश्रिति ॥ गतेति ॥
 भो मे वृते नरंध्रं गोदीची दिशं लभनु सरेऽदिश्य गच्छे ॥ नवेत्संगच्छेरित्यर्थः कीदृशस्य ॥ दशमुखस्य रावणस्य भुजे

य ३

कारेण ३

राम

२१

रुक्मासितो विधुरित्युः प्रस्थानां संधिर्यस्य ॥ रूपमयत्नात् ॥ तथा त्रिविधवनिता नां दर्पणास्तस्य ॥ ननु त्रिदशवनिता द
 र्पणास्येत्क के ॥ मेघवायोस्य रश्मि ॥ मालिनाप्रसंगात्कथं संभवेदित्या ॥ शंका ह ॥ कैलाशस्य महत्तया मालिने न्य नम
 वतीति महां दर्शयति यः कैलाशः कुमदवद्विशदनिर्मलैः शृंगोच्छ्रायैस्वमाकाशं वित्तं विस्तीर्य प्रतिदिशं दिशि दि
 शिरासी भूतस्त्रां वकस्य शंभोरदहास उद्गहास इव स्थितः ॥ नकारोगत्पानां तयैर्मुञ्च्यार्थः ॥ दशमुखेत्यादि ॥ वि
 शेषाण्युक्तमिति नवाच्यं ॥ अभिगम्यस्य शैलस्याभिभवावित्वादिति वाच्यां अन्यानुद्धृत्ये ॥ तत्पतः प्रक्षेपं शंको
 तियः तेनाप्यस्य सा षट्त्रयामस्त्रोच्छ्वा समात्रमेव कृतमिति ॥ उत्कर्षस्य विवक्षितत्वात् ॥ ६० ॥ क्षयामीति ॥ भो मेघ
 ॥ त्वयितदगते प्राप्ते सति तस्याद्वैः कैलाशस्यातिरमणीयत्वात् ॥ स्तिमितैर्निश्चलैर्नयनैः प्रेक्षितुं योग्यां भवित्री भ
 विष्यतीति ॥ शोभा मुत्पश्यामि ॥ उत्प्रेक्षते ॥ कस्मिन्सतिकस्यैवस्येवमेव केनीलेवासि अंशान्यस्तसति हलंशारं
 विभतीति हलभूतो बलभद्रस्येव ॥ कीदृशे त्वयि स्निग्धवतः तन्मित्रं विदारितं तदंजन तदं द्वाद भातिकी दृशस्य कै
 लाशस्य कृत्वा श्रि नश्चासौ द्विरदस्य दंतस्य छेदस्तद्वैतगौरस्य कृत्वा नीलासितश्यामकालः स्यामलै च केत्य

द्वितीया १

मरः ॥ ६१ ॥ तत्र हितमुपदिशति ॥ **तस्मिन्निति** ॥ हे पयोद ॥ तस्मिन् क्रीडाशौले कैलाशे भुजगबलयं सर्पं नृषां हित्वा
त्यक्त्वा शंभुना द्रवहस्ता सतांगौ रिति पादचारेण विहरेत् ॥ तदा भंगाविभंगाः शौकलानि च स्य संति भंगीभक्ता विरमि
तं पिच्छिद्य रवितं वयुर्पस्य स तथा स्तभितोर्गा तस्य जलस्योद्यः प्रवाहो जेना तादृशः सन् ॥ आरोहणाय सोपानत्वं नि
श्रेणितं कुरु ॥ कीदृशं सुखयंतीति सुषः पदाद्याव ॥ तादृशयोः स्पर्शो यत्र तत् ॥ ६२ ॥ **हितांतरमुपदिशति** ॥ **तत्रेति** ॥
भो वारिद ॥ तत्र पर्वते सुरयुवतयो देवा गनास्त्वं भवंतं यंत्राणि शालभंजिका प्रभृतीनि तत्करतलप्रवृत्तनीराधाराप्रनु
रंगहं यंत्रधारा गृहंतं स्पभावस्तत्त्वं अवश्यं निश्चितं नेष्टुंति कीदृशं बलमवकुलिसिंते नयत् ॥ घट्टनं ते नोद्गी
ह्यैतौ येन सतं ॥ भो स रे धर्मवैद्यस्य तव ताभ्यो युवतिभ्यो ह्येव यदि न स्यात् ॥ नहि क्रीडायां लोलाः सतस्तस्मात् स्यायु
वतीः श्रवणाय रुषेः कर्णाकर्कशौर्गजिर्भापये स्वासये ॥ गर्जितभीते स्त्वां त्यक्षंतीति भावः ॥ ननु द्यलध्वस्येत्यं
संगतं ॥ वर्षर्तुसमयतादिति न वक्तव्यं ॥ कैलाशस्य सुरभूमितेषां नामपि अनूनां संभवात् ॥ यदा धर्मशब्देन श्रमे
विवक्षितः कुरु लब्धस्येत्यर्थः ॥ कुरु मस्येत्यर्थः ॥ हेतु रूपाभ्येधात्स्वीयां नभयं किंतु गर्जितात् ॥ अतो हेतुभये

३४

राम
२२

धुमिति नडा ॥ ६३ ॥ हे मां भोजेति ॥ भो मे व ॥ तं न गणे द्रं कै ला सं निर्विश अनुभवे ॥ कीदृशः हे म जानो मं भोजानां प्रस
 वो सैवौ जन ॥ नमस्यमान सस्यमान ससरो विशेषः स्य सलिल माद दानः ॥ कामं यथेच्छं ॥ एवावने स्य गजस्य लेख
 रा मुहूर्त मुखपट्टातिं मुखावगुं न वस्त्रलाभधीति कुर्वन् ॥ सजल एष तैः ॥ जल कणिका सहितैः ॥ वातैः कल्पवृ
 क्ष किशलय भूतानि श्रु कानि वस्त्राणि ॥ धुन्वन् कं यन् पुनः कीदृशस्त्वच्छायाया प्रतिविवेन भिन्नः ॥ संगीतः स
 न् कीदृशं न गे द्रं स्फटिक विशदं निर्मलं ॥ यथा कोपि सखी मित्रा लयंगत्वा तत्संबन्धिनी दीर्घिका वा हताराम प्र
 भृती नियथा कर्म निर्विशति तद्वदिति ध्वनिः ॥ प्रसवो जने ननु ज्ञापुत्रेषु फल पुष्पयोरिति यादवः ॥ ६४ ॥ **उरु**
कीर्तनेनालका बोधयितुमाह ॥ तस्येति ॥ भो कामचारिन् जलदप्रणयिनो भर्तुरिव तस्य कैलासस्योत्संगे उ
 परितटे त्वं पुनः अलं कां दृष्टवान्वं ज्ञानैस्य सदिति नापि तु ज्ञास्यसे ॥ द्वौ न त्रौ प्रकृति मर्थं गमयतः कीदृशी
 सस्तं भृष्टं गंगे बहु कूलं विशदवस्त्रं यस्यास्तां दर्शनमेव विशदयति ॥ यालका वस्त्रं देशानां मेघानां काले
 समये वर्षावर्षावित्पथः उच्चैरुन्नतैर्विमानैः संप्रभूमिक प्रासादैः सलिल मुद्गिरति सलिलोद्गारः ॥ कर्म

२३

रायतांतं॥ अत्राणां वृंदं मेघानां समूहं वहति॥ मुक्ताजालेन मौक्तिकगणैः न प्रथितं न द्वयमलकं भालावलं विकेश
 विन्यासे विशेषं कामिनी वा विमानो स्त्री देवर्जने सखा नौ मेव मे सप्रानि॥ जालंगवादा अप्रनाये द्वारके कगला इति
 चरितं॥ दुकूलं मुक्तावस्त्रे पीतकेशवः॥ ६५॥ इदानीं यावत्पूर्वमधसंदेशः संपूर्णः॥ सोऽप्रतमलकादर्शने कौतुकमुत्पा
 दयन्नलकाज्ञानार्थमेव वार्तायति॥ विद्युत्तं तमिति॥ भो मेघ॥ यत्रालकायां प्रासीदहं म्यागिते स्तैर्विशेषे स्त्वा
 भवतं तुल्यितुं सदृशी कर्तुं मलंपर्याप्ताः॥ विशेषताद्वारेणाता नेव विशेषानाह॥ कीदृशं त्वं विद्युत्तं विद्यते यस्य तं
 ॥ ललिता मनोरमा वनिता येषु तौ इति साम्यं॥ इंदुवासे न सह वर्तत इति सेंद्रवापं चित्रेणालेखेन सह वर्तत इति
 साम्यं॥ स्निग्धो मधुरो गंभीरो धीधोषो गज्जितं यत्नं॥ तथा संगीतस्य नृत्तस्य गीतवाद्यादित्रयस्याधीर्देवः प्रहताश्च
 मुरता येषु त इति साम्यं॥ अतर्गतं तोयं जललवायस्य सतं मणिमयैर्भुवैर्येषां त इति साम्यं॥ तुंगमुन्नतं अत्रमाका
 शं लिहंति स्युः शान्तिश्चाग्राणि येषां त इति साम्यं॥ अत्र सुराधोऽमरुत्पथोऽवरमित्यभिधनं त्रिंतामणिः॥ अत्रं लि
 हरं इति बहावो लिह इति खश्चुलयासादृश्येन गृह्णातीत्यर्थः॥ तुलाप्रातिपदिका त्रिजंता तुल्यितुं

स्मि

या ३

राम

२३

रूपं तु लज्जामावृणोति स्मृतिरुदितुमिति स्मृतम् ॥ असेर्याश्चर्ययोश्चिञ्चलं भूषणपर्याप्तशक्तिवारणावीर्यं ॥
 वावकमित्यमरः ॥ ६६ ॥ तस्याः परिज्ञानाय चिह्नं तस्मात् ॥ हस्तं ति ॥ यत्रीलकायां वधूनां सीमंतिनीनां हस्ते नीला क
 मलं ॥ ऊनयत्रजाता वेकवचनं ॥ एते विद्यनात्ययस्थनैकद्यं दर्शितं ॥ अकैलेकुटिलकेशविन्यासे ॥ इहापि जात्याख्या
 यामेकवचनं ॥ बालानां कुंदानां कुंदकुसुमानां अनुबंधः ॥ संबंधेनैनेन हेमंतस्य संवत्सरे निधिः ॥ तथाननश्रीमुखल
 क्ष्मीर्लोचस्य वृक्षविशेषस्य प्रसवः पुष्पं तस्य रजसापरागेण पादुतांगौरत्नं नीताप्रीतिता ॥ एतेन शिशिराभ्यशः ॥ इ
 दायाशे केशकलापेन वंजुरवकं ॥ अनेव संतः ॥ कर्णोच्चानुरम्यं शिरः सपुष्पमेतेन तपतीः सान्निध्यं सीमंते केश
 सीमंतिनीपंकदं वपुष्यं ॥ कीदृशं तदुपगमजंतवोपगमात् प्रादुर्भूतं ॥ अनेन वर्षागमस्य सीमिप्यं ॥ अवसुवर्णा
 व्याभरणसंख्याभरणसंभारपरिहारेण पुष्पादिभरणकथनेन च ॥ तत्रत्यानां नितं विनीनां कुंसुकुमारत्नानां
 गरत्वं चास्मिन् ॥ वधूर्जाया सुषास्त्रीवेत्यमरः ॥ अलकं बालकुंदानुविद्धमित्यसदृशः पातः ॥ अलकाश्चूरीकुं

तनादतिपुंस्वनिर्देशात्॥ प्रक्तमभंगदोषपोषप्रसंगाच्च॥ यद्यपि कुंदपुष्पं शिशिरविहंतथापि हेमंतस्यापि हेमंते
 उत्पत्तैः शिशिरेष्वौढाभावाद्दोषप्रयोगः॥ सर्वज्ञातावेकवचनं॥ ६७॥ **आनंदोत्थमिति॥** यत्र पुरि विवर्तेशानां
 यक्षाणां निष्ठाणानयनमलिलं नेत्रजलं आनंदोत्थं हृद्यं॥ अन्यैर्निमित्तैः शोकसंतापादिभिर्त्रादृष्टसंयोगेन साध्यानि
 वारणीयात्॥ कुशुमशरः॥ कामस्तज्ज्ञानात्पापादन्यस्तपोना॥ प्राणयकलदन्यत्र प्रयोगस्य वियोगस्योपपत्तिः सद्भावो
 नातथ्ययौवनादन्यद्वयश्च भवत्वस्ति॥ ६८॥ धूपोपिवर्णनेन तमुच्साहयति॥ **यस्यामिति॥** यस्य मलकाया मुत्तमाः स्त्रियः
 सहाया येषां ते तादृशाः संतो यक्ता हर्म्यस्थलानि एतद्यथा पुष्परेषु॥ वाद्यभौंडमुखेषु शनकैराहतेषु॥ सत्सुरतिः फ
 लं यस्य तत्॥ कल्पवृक्षात्सूतं जातमधुसधमासेवने॥ आस्तादयंति॥ कीदृशि हर्म्यस्थलारि सितमणिमयानि स्फ
 णिकमणि रक्तानि च त एव ज्योतिषां नक्षत्राणां छायाः प्रतिविंबान्येव कुसुमचरननि कीदृशेषु पुष्परेषु
 ॥ तवेव भीरो ध्वनिनिर्येषां ते पुष्करं करिग्रस्ताग्नेवाधभौंडमुखे जले॥ योन्निखड्गकफले फट्टे तीर्थे वधिविशेषयोरि

त्यमरं ॥ ६ ॥ भूयोपितां वार्तायति ॥ मंदा किन्या इति ॥ यत्रालकायां कन्या अन्वेष्टव्यैरीषणीयैः कनकमयाष्टुसिक
तासुवालुकासुमुष्टिहोपेणगूढैः गुप्तैर्मणिभिः कृत्वा संकीर्णं तदेदीयंति ॥ कादृश्यः ॥ अमरैः प्रार्थितायाचिताः तद्य
मंदाकिन्याः सलिलेन शिशिरैः शीतलेर्मरुद्भिः यवनैर्सेव्यमानाः तटे अनु अनुतटे रोहंतीति रुहस्तेषां मंदारा
णां कल्पतरुणां छायायावारितोष्माः ॥ संकीर्णंति ॥ कीडोनुसंपरिभ्यश्चेति तड ॥ १० ॥ लिंगांतरेण पुनरपितां ज्ञापय
ति ॥ नीवीति ॥ यत्रालकायां कामादनिभृताः व्याधियमाणा येषु प्रियेषु वस्त्रेषु भीवीबंधपरिधनवासोपिन्यासवि
शेषस्तस्योच्छ्रुसितेन विकासेन शिथिलं वासो वस्त्रमाक्षिप्य सुसुह्रीमूढानां लज्जामुग्धानां यक्षागनानां चूर्णमु
ष्टिर्मुखं वा सकर्षणं शिर्विलप्रेरणं भवति इति कृत्वा ॥ अधिस्तुंगानदीषिरुञ्जानरत्नीन्येव दीपास्तानभिमुखं
प्राप्य कोर्यः ॥ मुग्धयक्षांगनाः सुरतक्षणे दीशमनाय चूर्णमुष्टिप्रक्षिपंति ॥ ॥ स्तनदीपानां शाभावादिफलभ
वंतीति भावः ॥ ११ ॥ नेत्रेति ॥ भोमेच्छ ॥ यत्र तमिव दृश्यते तद्दृशा जलस्य लवं कणिकां मुचंतीति जललवमुचो
नेत्रा प्रायकेन सततगतिना मरुता विमानाः सप्तभूमिकाः प्रासादीषे स्तेषामग्रभूमीः नीताः प्रापिताः संतः ॥ आ

लोरेव्यानां तत्रत्यविज्ञानां सलिलसकणिकालवास्तामिर्दोषनाशरूपमुत्पाद्यशंकास्येष्वविज्ञाविनाशं विलोकास्मा
 न्गृहीष्यतीति शंकमानाः धूमस्योद्गारे निर्गमस्तस्यानुकृतिषु अनुसारणोपुत्ताः समर्था जर्जराः संतो यत्र जाले
 मुरजबंध्यदिजालैर्निष्पंतति निर्गच्छति ॥ ७२ ॥ भूयोपि विहृतरेणाज्ञापयति ॥ यत्रेति ॥ यत्रालकायां तं तु मयं जालं
 तं नु जालमानाय वस्तु जालं वंते ॥ आसादानां सुपरितनेषु भागेषु चंडकांतमणिबंधरचनास्तु जालस्थिता इति
 भावः ॥ तव रोधस्यापामे सति विशदैश्वर्यस्य पादैर्मपूरे निशीथेरजन्यां सुरान्जलवान् स्फुरिन् शंकांतीः प्रियतम
 भुजोच्छासितानां प्रियतमस्तु भुजदृढालं तानामित्यर्थः ॥ स्त्रीणां सुरतजनिता मंगलानि व्यालुपंति नाशयंति ॥ जालं स
 मूहश्चानायगवक्षस्तारकैश्च पीत्यमरः ॥ यत्र जालेति पाठे यंत्राणि पुत्रिका प्रवृत्तीनि तद्युक्तेषु लंबमाना इति ॥ ७३ ॥
 ॥ पुनरप्येनो वरीयति ॥ गतीति ॥ यत्रालकायां सखितुरापिन्यस्योदये एभिः ॥ कामिनानां स्त्रीणां नैशो निशासं
 वंधी मार्गः सूच्यते ताप्यत इत्यर्थः ॥ एभिः कैरित्याह ॥ गतेर्गमनात् उत्कंपस्तस्मादलकेभ्यः पतितैर्मंदारपुष्पैः सु
 रतकुसुमैस्तथा कुप्ररवितः छेदोयेषां तैः कनकमलैर्हमपद्मैः कीदृशैः कर्णोभ्यो मिश्रंसितमिस्तैः ॥ हहारे

श्वाकिंरिशिष्टैः ॥ मुक्तासुमौक्तिकेषु लग्नः स्तनानां कुशानां परिमलः सौगंध्यं येन्यसेतैः ॥ किंचानिबुदितानि स्त्र
ग्राणि तं वोयेषां तैः ॥ ७४ ॥ मतेति ॥ यत्र पुर्वी धनपतेर्धनदस्य सखा तं महेशं साक्षात्पश्यन् संवसंतं तिष्ठंतं मत्प्राप्य
उत्सेह्यामव्ययं भयात्त्यमियनेत्रवद्भिभीतेः षड्रपदाधमरा एव ज्यायस्य तं चापं न वहति न दध्यति ॥ मपि वपुर्देशं
प्राप्ते स्मरपीडा कथं भवित्रीत्याशं क्वाह ॥ तस्य स्मरस्य रंभः प्रवृत्तिः सधूभंगं तू कुटिलं यथा स्यात्तथ्यप्रहितनयनैः प्रेषि
तनेत्रैः कामिने पव लक्ष्मीशरव्याणि तेषु आमाद्यैः सफलैस्त्वउराणां वनितानां विभ्रमैर्विलाशैरेव सिद्धो निष्पन्नो
भवेत् ॥ मन्येशोके ध्रुवं प्रापो भू नमित्येव मादिभिः ॥ उत्सेह्या व्यज्यं तेश वैरिव शरोपिता दृशः इति दं प्रलंकारे ॥ ७५ ॥
तत्र स्तालं यं जाय पटु माह ॥ तत्रैति ॥ त्रेतं पुरि वनपतेः कुबेरस्य गृहा दुत्तरं गौत्तरतः समीपे स्मदीयं आभारं गृहं ॥
॥ कीदृशं सुरपतिधनुरिंद्रचापं वच्चासुरा मनोज्ञो नृत्तोरगो नहरा स्रक्षं पस्य गृहस्यो धाने कृतकश्चा ॥ सोढु नय
श्च मे मम कांतया च लभया वदिति ॥ उदकसेकादिना वृद्धि प्रातो हस्तेन प्रापुशक्याश्च ते सावकायुच्छ सैनमि
मो बालमं दारवृद्धोस्ति ॥ उत्तरं गौति एन तन्यतरस्या महामह रं पंचम्या इत्येन शत्रुत्ययं च म्या इत्येन पृ ॥ अथ पं

ए ॥ नयाद्वितीयेति द्वितीया ॥ ७६ ॥ विद्वां तरेणाग्रहं ज्ञापयति ॥ वापीति ॥ अस्मिन् वापीदार्घिकावा
 स्ति ॥ कीदृशी ॥ मरुतन्ये वशिला स्ताभिर्विद्वाः सोपाना तारो यस्या हेम इमानितैर्विकचकमलैर्विकिसितपंक
 नेच्छन्ना व्याप्ता ॥ कीदृशैः स्निग्धानि कृतिमंत वैड्यानि विडूरलमयानि नालानियेषांतैः ॥ न केचलं बालमंदा
 रवृक्षाववापीचेति चकारार्थः ॥ यस्यावाप्यास्तोये कृतैव सतयो हंसाव्यपगता सुकृशोको येषां तेषां तं पेक्षापि
 सन्निकृष्टं समीपं मानसरः ॥ न ध्यास्यंति न स्तारिष्यंति ॥ तोयग्रहाणां प्रावृत्कालेपि नीरस्य प्रासादातिशेष सूचन
 र्थः ॥ ७७ ॥ वापीमेव निरूपयं नाह ॥ तस्या इति ॥ तस्या व्याप्यास्तारे तदेकौडाशे लाः पर्वतोस्ति ॥ कीदृशः पेशलैरमै
 रिदानीलैर्विहितानि शिखराणि पस्या सतथ्य ॥ कनककदलीनां वेषनवृत्त्या प्रेक्षणीयः ॥ हे सखे मित्र महहि न्याः
 प्रियायाः प्रिय इति ॥ उपांते निकटे स्फुरिता तडि द्विद्य स्य तत्त्वमेव पेक्षा का तरेणाचेतस ॥ तक्रोडामे शैलमेव स्मरामि
 मिद्वन्पाः प्रिय इति ते कारणां संस्कारोद्बोधहेतुः सदृशाष्टविताद्या इत्युक्त्वा दिदानीला शिखरेणा कदलिने
 स्थितेन पर्वतेन विद्यत्वा कृष्णमेव सदृशः ॥ ७८ ॥ रक्तेति ॥ तत्र गृहे वलानि किशालयानि पल्लवाय स्य सतथा

राम
 २६

॥ रक्ताश्वसावशोकश्चकांतः केशोरो न नुरलश्वरवकीटद्विविशेषाश्चावृत्तिरावरावारणायस्य माधव्यावासंत्पामं
उपस्य प्रत्यासंतो सपवर्त्तिनोतिष्ठतः ॥ तयोर्मध्ये एको दोहदमेव छमव्याजस्तेन महायासहवदनमदिरां सुखमद्य
माकक्षति ॥ यथा हं स्तेन हे वनासवमाकांक्षामितथा यमपीत्यर्थः ॥ स्त्रीकरणाप्रहारेणाशोकस्य योषमुषु सुधवि
तरणीनकेशरस्य वक्तु लकुसुमाद्यत्यतिः ॥ ७८ ॥ भूयोधिनिजालयं विहांता तरे जापयति ॥ तन्मध्य इति ॥ तन्मध्ये
गृहमध्ये कवचनस्य विकारः कांचनी च वासयषष्ठीनिवासदंडोस्ति वकार उक्त समुच्चये ॥ कीदृशी स्फटिकमया फलकं
यस्याः सा ॥ तथानतिप्रोढानवावशस्तद्वत्प्रकाशते ॥ तैर्मणिभिर्मरकतैर्मूले बह ॥ भोमेव ॥ दिवरविगमेन दिना वसा
नेयां वासयति ॥ वोयुष्माकं सुहृन्मित्रं नीलकंठो मयूरो ध्यास्ते कीदृशः ॥ मेकांते जांस्त्रिया संजिता तदयुक्तानि बल
यानितै सुभगैः रम्यैतालै करतलस्फालनतालनवाद्यैः कृवा नर्तितः ॥ अध्यास्त इति अध्याशोऽस्था सा कर्म
॥ सिज इत्यसुभगैरित्यसुद्धः ॥ पाठः सिजि व्यक्ते शब्दे ॥ इत्यस्यात्मनेपदित्वात् ॥ सिजनं सिजः ॥ धनद्यै कविनं ॥

सर्वप्रातिपदिभ्यः इत्येकै ॥ इत्यादौ रेक्विपातदंतावशाद् ह्रस्वत्वयः ॥ ८० ॥ स्वभवनकथनविहसुपहरं नाह ॥ **एनिरिति** ॥ हे
 साधोजलदहृदयनिहितैः स्थापितैरेभिः पूर्वैः केलिस्तौ द्वौ रस्योपांतेनिकटे लिखितवपुषौ विव्रसमेर्षितदेहो शंखप
 द्यौः शंखपट्टारयै ॥ वनिधीदृष्टलक्षये पश्येः सांप्रतं स्वकृतं भुवनं स्मृत्यसविषाद आह ॥ अधुना मद्वियोगेन तद्
 वनं छा मन्नायं गतं कांतिनूनमुत्प्रेक्षायां ॥ अहमेव मुत्प्रेक्ष्य इति भावः ॥ स्वां अभिरुचं न पुष्पतिखलु प्रसिद्धो किमिय
 मूर्यापापेऽपगमे सति कमलमिवानिधिर्नामशोविधिर्भेदाः पद्मशंखाद्वयोनिधेरित्यमरः ॥ गृहदर्शनानंतरं किं कार्य
 मित्याह ॥ ८१ ॥ **गत्वे** ति ॥ ॥ भोजलदशी ब्रूयथा तथा संपातं संवरणं तद्देतोः तदर्थं कलभवत् ॥ तनुतां कृशतां सद्यो
 गता प्राप्य प्रथमकथिते पूर्वोक्ते रत्नसानौ क्रीडाशौले निष्ठा उपविष्टः सन् विद्यतन्मेष उन्मीलनं स एव दृष्टिः ॥ प्र
 कशकत्वात् ॥ अंतर्भवनपतितां भवनमध्यपतितां कर्तुं मर्हसि कीदृशीं अतिशयेन अलया भायस्याः तां अतएव सद्यो राम
 तानां ज्योतिर्गणानां अलयाः पंक्तैर्विलसितं स्फुरणमेव निभातितां ॥ अर्हसीति अर्हपूजायां ध्यतृनामनेकार्थत्वात् ॥ २७

तत्रस्थितो मद्रायोद्रस्यसीत्यर्थः ॥ कलभस्त्रिंशद्वकइत्यभिधनविंतामणिः ॥ ८२ ॥ श्लोकद्वयेन स्वकीयप्रय
स्पलक्षणां दर्शयति ॥ तन्वीति ॥ तत्रालये ॥ तन्वीकशततुः ॥ श्यामायौवनमध्यस्था हरितवर्णावाधोऽश्वार्षिका
॥ १ ॥ श्यामायौवनमध्यस्थेति वाक्यात् ॥ शिखराणि दाडिमबीजानि वदशनायस्याः सशिखरिणाः कोटिमंतोदृ
शनांदंतायस्यादिति वा ॥ शिखरं वदं तद्वज्ज्वलदशनेति वा पक्वदाडिमबीजाभमाणिकं शिखरं विदुरित्यभि
धनविंतामणि ॥ पक्वपक्वविंशधरोष्ठोयस्याः ॥ मध्येमध्ये देशे क्षामाकशोदरी च किंवा त्रस्तस्ताया हरिणी तद्वत्प्रेत
तइति ॥ प्रक्षरणी ॥ निम्नो नानिर्यस्याः सा ॥ श्रोणीभारादलसगमनेयस्याः सानाभ्यां स्तोत्रं कल्पनमप्युवाति वि
षये ध्यानुर्ब्रह्मणा आद्यास्थिः प्रथमसर्गादवस्थिता ॥ माथ्येक्षामेति ॥ अमूर्द्धमस्तकादित्यल्लक्ष्मणे क्षरणीति ॥
॥ २ ॥ कर्तुर्युपमानइति निनिः ॥ एवंविधया स्त्री स्यात् ॥ पदितिष्ठति ॥ तोजानीया इत्यत्र यत्र संवधः ॥ स्यादिति
ति आख्यातप्रतिरूपकमवयवां यद्यर्थवयं ॥ ८३ ॥ तामिति ॥ भोजदलतामस्त्रियां मेदितियं जीवितं जा

तत्रस्थितो मद्रायोद्रस्यसीत्यर्थः ॥ कलनस्त्रिंशद्वकदत्तनिधनविंतामणिः ॥ ८२ ॥ श्लोकद्वयेन स्वकीयप्रय
स्पलक्षणां दर्शयति ॥ तन्वीति ॥ तत्रालये ॥ तन्वीकशततुः ॥ श्यामायौवनमध्यस्था हरितवर्णा वषोडशवार्षिका
॥ ॥ श्यामायौवनमध्यस्थेति वाक्यात् ॥ शिखराणि दाडिमवीजानि वदशनायस्याः सशिरवर्णिताः कोटिमंतोदृ
शनांदंतायस्यादिति वा ॥ शिरवरं वट्टं तद्वज्रज्वलदशनेति वा पक्वदाडिमवीजाभमाणिकं शिरवरं विदुरित्यभि
धविंतामणि ॥ पक्वपक्वविंवधरोष्ठोयस्याः ॥ मध्येमध्ये देशे क्षामाकशोदरी च किंवा त्रस्तस्ताया हरिणी तद्वत्प्रेत
तदिति ॥ प्रक्षणा ॥ निम्नो नानिर्यस्याः सा ॥ श्रोणीभारादलसगमनेयस्याः सानाभ्यां स्तोकं कल्पनमायुवतिवि
षये ध्यानुर्वहणा आद्यास्थिः प्रथमसर्गादवस्थिता ॥ माध्येक्षामेति ॥ अमूर्द्धमस्तकादित्यल्लक्ष्मणे क्षाति ॥
॥ ॥ कर्तार्युपमानदिति निनिः ॥ एवंविधया स्त्री स्यात् ॥ पदितिष्ठति ॥ तोजानीया इत्थं वरयत्र संवधः ॥ स्यादि
ति आख्यातप्रतिरूपकमवयवा यद्यर्थवयं ॥ ८३ ॥ तामिति ॥ भोजदलतामस्त्रियां मेदितियं जीवितं जा

नीया ॥ कीदृशी परिमिता स्वल्पा कथ्य भाषाण्यस्याः सा ॥ तथा दूरी भूते हरस्येमयि सहचरे चक्रवाके हरस्ये च न
 वाकीमि ॥ वेत्ते ॥ पूर्वोक्तानां लक्षणा ॥ नामन्यथा भावमाकाशं कौ वा वक्षे ॥ गाढो लंठंगुरुषुडः सहेषु एषु दिवसेषु गच्छ
 न्मुवालां तुहितै मे नमयितं पद्मिनामि वान्यथा रूपं जाता मन्ये गाढो लंठमिति ॥ वायाठः ॥ वाशब्दार्थे ॥ ८४ ॥ स
 मस्तानामे गानां मुख्य भूतस्या न नस्या न्य रूपमाह ॥ नूनमिति ॥ भोमेव नूनमिति वितर्कं तस्या महद्वत्त्व भायाः सु
 खं कर्त ॥ तवानुशरणमनुगमनं तेन क्लिष्टा कान्तिराप्सि र्यस्य तस्ये दोहै न्यं दीन भावेति नर्त्तधारयति कीदृशं प्रव
 लमविच्छिन्ने ॥ यदुदिते रोदनं तेनो हूने शोफमहि ॥ तेनेत्रेयस्य तत्र ॥ तथानिःश्वासानामशिशिरतयोः सतयाभिन्न
 वर्णो गतलावण्योऽधरलंष्टो यस्य तत्र ॥ हस्ते वामकरे न्यस्तं स्थितिपितं ॥ उः खितस्य स्वाजन्य स्वभगावः ॥ संस्काराभा
 वात् ॥ लंबाश्चलकाललाटा वलंबिनः कुटिला केशा यस्य तस्य भावस्तत्वं तस्माददमकलाः संपूर्णा व्यक्तिराका
 रोपस्य तत्र ॥ ८५ ॥ ललक्षणांतरैस्तज्ञापयति ॥ आलो क इति ॥ भोज्जद ॥ सास्त्री ते आलोके दर्शनो सति पुरा

नियतति त्वादिलोकसाधुपतिष्पतात्पर्यः ॥ यावत्पुरुषनिपातयोर्लङिति भविष्यदर्थे लङ् ॥ कीदृशीमदागमनाय दे-
वताभ्योपद्वलिदानं नैवेद्यावितराणातेन व्याकुला वा ॥ तथा मत्मादृश्यं मद्दिष्यमालेख्यं लिखं वा ॥ कीदृशं ॥ विरहे
णवियोगेन योसौ तनुताया उर्वलस्य भावः चित्रं तेन गाम्प्यं विरहादिदृश्यं सीप्रमन्यथात्ममिति ॥ उत्प्रेक्षया गम्य-
मिति भावः हेरसिके हेतुकृपारसोपस्कृतमानसे त्वं क्वचिद्गर्तुः स्मरसि ॥ त्वं तस्य मल्लभस्य प्रियेति ॥ मध्वरवचनां
मनोरमवाक्पापंजरस्थां सारिकां पृच्छता वारुणिरिति ॥ अभिगर्थेति कर्मणि षष्ठ्या ॥ स्त्रोको दर्शनोद्योतावित्यमरः ॥ क-
च्चिदिष्टिप्रियप्रश्न इत्यभिधनचिंतामाणाः आलेख्येपि च सादृश्यमिति यादवः ॥ पंजरः ॥ पक्षिरक्षाकरजदार्थः
॥ ८६ ॥ उत्संग इति ॥ सौमद्रवसुंदरः सौम्यस्तत्संबुद्धिः ॥ हे सौम्य मेघमलिनं वस्त्रं यस्य स तस्मिन् ॥ एतेन पाति-
व्रत्यं ज्ञापितं ॥ उत्संगं वीणानिहिनयनसलिलैर्नैत्रैर्बुभिः ॥ आद्रौ तं वीसारयित्वा पाणिनाशं स्पृशाममगोत्रं न-
मंत्रं कश्चिद्गंयस्मत्तत् ॥ गेयं गीतं मुहुतुकामो यस्यासासती भूपो भूयः कथंचित्स्वऽयमपि कृतो आत्मप्रस्तु-

मूर्च्छनां ॥ सप्तस्वरक्रमस्थापनाविस्मरं तवाते आलोकेषु रागानि पतति ॥ कीदृशं विरचितानि ॥ आरोहावरोहिस्वरक्रमेण विनिवेशितानि स्थापितानि पदानि यत्र तत्र ॥ क्रमयुक्तः स्वराः सप्तमूर्च्छनापरिकीर्तितो ॥ ८१ ॥ शेषा निति ॥ भुवि देहल्यां पूजार्थं मुक्तैर्विश्राणितैः पुष्पैः प्रियस्य गमनदि वसे स्थापितस्यावधेः कालनियमस्य शेषान्मासान् गणनया एव द्वित्रिचतुः पञ्चक्रमसंख्यया विन्यंती स्थापयंती ते तव आलोके पतति पुरा ॥ दृढये निहितश्चरं मो यस्य तं मया सह स भोगं आसादयंती अनुभवंती ते आलोके सति पुरा ॥ नियतति ॥ प्रायेण एते उक्तप्रकाराः रमणा विरहेषु अंगनानां विनोदाः कालयापकाः गृहावग्रहणी देहल्यंगणोत्तराजिर इत्यमरः ॥ ८२ ॥ तस्याविलोकनानंतरं निशि भाषणं कर्तव्यमित्याह ॥ सव्यापारमिति ॥ मद्योगो हनि सव्यापारांते सखीमद्वल्लान् पीडयेत् ॥ यथा रात्रौ गुरुतरशुर्वंगरिष्ठशोका निर्वि नोदां पीडयति ॥ इत्यहं संशंके ॥ अतः भो मेघनिशार्थेऽर्द्धरात्रे स न वातायनस्थः स न उन्निद्रां अवनि शयनांतां सध्वी मत्संदेशैः अलं सुखयितुं पश्य अर्द्धरात्रनिशीथो द्वा वि

त्यमरः ॥ साध्यामिति रात्रावपि संभाषणो हेतुः ॥ ८८ ॥ कैश्चित् श्लो कैः ॥ तामेव वक्ष्यति ॥ आद्यति ॥ अयमिता असं
संस्कृतान्नवायस्य तेन करेण तामेकवेणांगं डस्य कपोलस्य आभोगात्फलं कादसद्वारं सारयंती असारयंती तं
अलं सुखयितुं पश्येति संबंधः ॥ तामितिकां ॥ आद्ये प्रथमे विरहदि वसे शिरो दाममालां हित्वा यावद्वा ॥ तथा शाय
श्यांते विगलिता गता शुक्लशोको यस्य स तेन मया उद्देष्टुं नायामो वनीया स्पर्शस्य स्वतः गिंद्रियस्य किं प्रांवाधि
कां कविना चासौ विषमा चोच्चा वाचतां ॥ ८९ ॥ निश्वासे नेति ॥ अलकं नूनं निश्वासेन विक्षिपंती तं सुखयितुं प
श्येति संबंधः ॥ कीदृशेन अथर किं सलयं किं श्नाति उल्लसता त ॥ कीदृशमलकं ॥ शुद्धस्नानात्पुरुषं कर्कशं ॥ त
था आगंगं कपोलस्थलपयंतं लंबते तं ॥ स्वप्नजोपिमत्संयोगः कथमपि भवेदिति हेतोर्निद्रामाकंक्षंती कीदृशं
निद्रां ॥ नयनमलिलस्योत्पीडः पीडस्तेन रुद्धो वकाशो यस्य स्तां ॥ ९० ॥ आधि क्षामा मिति आधिर्मानसीव्य
था तेन क्षामां क्षीणां विरहशयने सन्निषसं एकं वामदक्षिणयोरन्यत्पार्श्वे यस्याः सा तां पूर्वस्य दिशो मूले

मुखेहि मांशोः कलैव कलामात्रं शेषो यस्यास्तां तं मुर्तिमिव स्थितां ॥ यारात्रिर्मया सा द्दं इच्छया कृतैरतैः क्षणमि
 व नीता तां रात्रिमेव उल्लैर्विरहजनिताः अश्रुभिर्वीर्यैर्यापयंती वाहयंती ॥ ८२ ॥ पादानिति ॥ ॥ त्रिर्मया सा द्दं इच्छ
 जालानां गवाक्षाणां मार्गेण प्रविष्टान् च मृतेन शिशिरान् इदोः पादान् किरणान् पूर्वघात्या अभिसुरवगतं रे
 दातथैव किरणोभ्यः सन्निवृत्तं वच्चुः सलिले गुरुभिः पद्मभिः छादयंती ॥ सा भ्रेनारदाभियुक्ते ॥ ८३ ॥ एतादृशा सा कथं ज्ञायत इत्याह
 जान इति ॥ भो मेव ॥ तव सरव्यामस्त्रियायां मनोमयि विषये संभृतस्नेहमहं जाने ॥ ॥ अस्मात्कारणात् स्वयमविरहे इ
 त्कं भूत्वा तां तां तर्कयामि ॥ उत्प्रेक्षे शुभगमात्मानं मन्यते शुभगं न्यस्तस्य मां वा बालं यत्किं विद्वद्भिरनं नखलु
 करोति ॥ कुत एतदित्याह ॥ यत्र यस्मात्तद्देहात्तः निखिलं मयोक्तं तत्रैविरास्यत्यक्षं भविष्यति ॥ एवं भूतां मवेक्ष्य

राम

३०

मद्वयः सत्यमिति ज्ञास्यतातितात्यर्थः ॥ ८४ ॥ तस्यादैन्यं रूपयति ॥ सेति ॥ सा अवलास्त्री एतादृशं गात्रं धा-
रयंती सक्तिनमपि नवजलमयं शमश्रुवाष्पं मो वयिष्यति ॥ तथा दुःखितां ताविलो व्यकृता मापि रोदिष्यतीत्य-
र्थः ॥ न केवलं मां अपितु त्वामपात्यपेरर्थः ॥ तस्याः दुःखे मम रोदनं किं कारणमित्याह ॥ अद्रोत रात्मा सरस मने-
वृत्तिः ॥ सर्वः प्रायो वाहुल्येनावश्यं करुणामयि वृत्तिर्जस्य सतादृशः ॥ भवति ॥ कीदृशं वपुः विरहान्मन्त्रस्तानि
सक्तान्पाभरणानि यस्य तत् ॥ तथा ये लये लवं मृदु ॥ अतएव शय्या उत्सर्गे पृष्ठे दुःखेनातिक्लेशेन असकृद्द्वारं
वारं निहितं उदुःखेनेति ॥ अतिशये द्विवचनं ॥ गात्रं वपुः संहनमित्यमरः ॥ ८५ ॥ त्वयि तत्र गते सति तस्याः शुभ-
निमित्तं व्यावष्टे सृष्ट्वेति ॥ भो मेघ ॥ त्वयि आसन्नो निकटवर्तिनिसति ॥ मृगाक्षामस्त्रियानयनं वामने
त्रिविधं कवचनात्कर्तमानानां क्षौभात्परिवर्तनं नत् ॥ वलयत् कुवलयंती ललोत्पलं तस्य श्रियस्तुल-
येष्यतीति ॥ शंके ॥ संभावयामि ॥ कीदृशं अलकैरुद्देषांगेन प्रसरो यस्यातत् ॥ अजनेन स्नेहः स्निग्धा

तं तेन शून्यं मधु रोमघस्य प्रत्यादेशान्निराकरणाद्विस्मृता भुविलासयेन तत् । स्त्रीणां स्वभावत एव किला
 सयोगोपि । मधुपानस्याभावान्नाभि व्यकिरिति भावः । उर्यंदश्च लनं धस्य तत् । अपांगये । नेत्रयोः रंतः प्रत्याये
 देशो निराकृतिरित्यमरः । ८६ । वा म इति । अस्याः प्रियायाः वामकुरुश्च लवं च वलतां तथास्यति । मम सदे
 शः हारिणि मीपचर्त्तिनिसति तस्याः शुभसूचकं । वामनेत्रस्फुरणं च भविष्यतीति । तात्पर्यार्थः । कीदृशः मदी
 येः कुरुहे नखस्तैर्मुच्यमानः स्यज्यमानः विरंबहु कालपरिवितमभ्यस्तं मुक्तामयं करि तद्वृषां दैवगत्या
 विविक्वशेन त्याजितः । तथा संभोगस्य सुरतस्यां तेऽवसाने मम हस्तसंवाहनानां करमई नानां समुचितः । क
 नकस्य कदलीस्तंभस्तद्वद्गैरः । पुनर्भुक् करुहो नखोस्त्री नखोरोस्त्रियामित्यमरः । योषित उरुमूले दंत नखस्त
 तनिर्वापणाय मुक्ताजालं दृधति । पतयातु नैस्तसंयोगो भावतो मुक्ताजालं न धृतमिति ज्ञेयम् । ८७ । निजवत्त्वभा राम
 स्वस्मान्मे प्रकटयन्नाह । तस्मिन्निति । हजलद । तस्मिन्काले निशीथे सा स्त्री यद्विल । च निद्रासुखं यया साता ३१

दृशास्यात्रर्हितवगवाहमार्गेस्तनितविमुखो गजितरहितश्चासीनः सयाममात्रं सह स्वाप्रताक्षेयः किमर्थमित्याह
॥ अस्याः प्रियायाः प्राणयिनिभर्तोरिमयिकथं वित्स्वप्रलब्धै सतिगाढं दृढं च तद्दृष्ट्वा तदमालिङ्गनं च सयकं ठात्स
च्युतो नाद्वलताग्रथिः यशोयश्वतन्माभूत् ॥ क्षणानि मील्यनेत्रे सहसा प्यबुध्यतेति ववरात् स्वरप्तापेक्षायो याम
मावमिति नोक्तं विबुसं भोगापेक्षया संभोगस्वपरमवधिर्यामः ॥ उक्तं च ॥ रमातुरसि यूनां दृष्टायो मावसानि
काति ॥ ६८ ॥ अथ कृत्यं दर्शयन्नाह ॥ तामिति ॥ हे जलद ॥ स्वजलस्य करिकाभिः ॥ विडुभिः ॥ शीतलेनानि
लेन वायुना मालतानां जातीनामभिनवैर्ज्जालकैः कलिकाभिः समंप्रात्या स्वस्तां प्रबुद्धां गतग्लानिवातां प्रिया
मुत्खाप्य त्वंधारैः स्तनितानि गज्जितान्येव वचनानितैः मानिनीं मनिस्विनी वक्षुप्रक्तमेषः ॥ प्रारभेथमः ॥ की
दृशस्त्वं ॥ विद्वद्भर्तृयस्य तादृशः सन् ॥ कीदृशी त्वत्सनाथे त्वद्यत्के गवाहोस्तिमिते निश्चलेन यने यस्य भवतु
॥ सकाशात्कोप्यागच्छेदित्कत्कं ठया वातायनदत्तचक्षुषवर्षर्तौ मालत्यः पुष्पंतिनिशिविक सतीनिज

सिद्धिः तदुपादानं ततोपितस्याः सौकुमार्यवचनार्थः ॥ ८६ ॥ संदेशप्रकाशं दिशति ॥ भरिति ॥ हे अविधवस्वा
 सिनि अमुना तव मे गोजीवती त्फक्तं ॥ भर्तु प्रियं मित्रं मनसि निहितैस्तत्संदेशैः ॥ तत्समीपमागतं मामंकुवा
 हं त्वमिति जानीहि न केवलं तस्य मात्रं मित्रमात्रं ॥ किंतु त्वा प्राप्नुयै तस्य प्रोक्ता ह कश्च भवामीत्याह ॥ यः प्रोषि
 ताः ॥ यवशात् भो र्यो विहरय गतानां देशांतरं पथिकानं वृंदानि समूहात् ॥ मंडस्निग्धैर्धीरमधुरैर्धनिभिर्गजि
 ते रत्नानां भार्तेर्विरहितांगनानां च गायः केशसंपन्नविशेषास्तां सां मोक्षो मोक्षनां तत्रोन्सुकानि उत्कंठिता
 नि त्वरयति ॥ १०० ॥ इति ॥ हे सोम्य मेव ॥ तया इत्याख्याते कथितसति साप्रेयसी उन्मीरवी सति उत्कंठयोन्मसि
 तहृदयं चेतो यस्माः सा तादृशी ॥ मैथिली सीता पवनतनयं हनुसंतमिव त्वां वीक्ष्य संभावनायां च विध्यतेत्यर्थः
 ॥ अस्महर्तुं मित्रमित्यस्माद्भवनात्परमविहिता सा वध्यना भवन्ती संदेशश्चोष्यती ॥ सा वध्यनत्वे को हेतुरित्याह
 ॥ सीमंतीनां स्त्रीणां सुहृदामित्रेणोपहतश्रान्तीतः ॥ कांतस्य वस्त्रं न स्यो दंतो वार्त ॥ संगमात्संयोगाविन्माक्ष

कनोहिनतत्सादृशो भवतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ कुशलपृच्छाकपटेन स्वजीवितं ज्ञापयति ॥ तामिति ॥ हे आयुष्मन् मे
यममवचनाद्व्याख्यातुं आत्मन उपकर्तव्यं नाम तत् ॥ स्त्रियं एवं वक्ष्यमाणं कथाः ॥ कथये ॥ एवमिति किं ॥ हे अवलेषो
षितभार्तके रामगिर्याश्रमस्थोऽव्यापन्नः कुशलवातवियुक्ते ॥ इरवती सन् सहचरयन्ति स्त्वां कुशलं पृच्छति ॥
पृच्छद्विकर्मकः ॥ एतदेव किमिति ॥ तिप्रसव्यमत आह ॥ सुलभाविषदोयेषां तेषां प्राणिनामेतदेव कुशलमेव
पूर्वभाष्यं प्रथमपार्थनीयं ॥ आयुष्मन्नित्यनेन त्वयि जीवति सा चाहं च जीवाव इत्यस्मिन् ॥ कुशलं चे मम स्त्रिया
मित्यमरः ॥ संदेशं तं ब्रूते ॥ अंगेनेति ॥ हे सुंदरि वैरिणा विधिना विध्यत्रीरुद्धमार्गो दूरत्वसोऽपि यस्तैस्तैः संक
ल्पैर्मनोव्यापारैस्त्वां करोति ॥ केन केन संकल्पेन प्रकारेण विशंतीत्युत्प्रेक्षायामाचष्टे ॥ ननु कुशेनांगेन
देहेन प्रतनु अंगविंशति ॥ कुशवैनिमित्तमाह ॥ कोदृशेन ॥ गाढं तस्मै ॥ कोदृशं तत्प्रतनुमिदं जकमाह ॥ साश्रेण वा
प्ययुक्ते ॥ तथ्यशुद्धतंडुताश्रं ॥ आहिताग्न्यादिपाठात् ॥ अश्रपति हेतुमाह ॥ उत्कंठिते तथा विरता विच्छिन्नो कंठापस्य

तत्तत्प्रत्यक्षधर्माश्रयकृतादयः शरीरेष्वप्युज्यंते उवाच ॥ उक्तं वा याममिव्यंजकमाह समाधिकस्तीक्ष्णोऽहं
 सोऽयस्य तेन ॥ तद्योऽसौ ह्वासे ॥ विशतीति सर्वजोऽयं ॥ तिग्मं तीजं स्वरं तीक्ष्णं वंडं मुह्यं पटुं स्मृतमिति यादवः ॥ १०३ ॥
 निजप्रीतिकथनेन च भ्रायाः ॥ प्रीतिमुत्पादयति ॥ शब्देति ॥ सपक्षं श्रवणविषयमन्योन्यवार्ताश्रवणदेशमति ॥
 कान्तोलोचनान्यामदृश्यो भवत् ॥ मन्मुखेनोक्तं तामधिकृत्य विरचितं पदं यथा स्यात्तथा त्वामिदं वक्ष्यामि ॥ तमेह संक
 ॥ यो यक्षः शब्दोऽवाख्यो भिद्ये यो यस्य यद्वचनं ॥ आननशब्दो नो ज्ञैः ॥ शब्देनारब्धायं वार्तां दपि किलेति संभावनायां
 सखीनां पुरस्तदाननस्य शीलोभात् ॥ त्वन्मुखस्य शीलं सुखालिनाषातेन वक्तुं कथयं सुखं लोलं पयः ॥
 त् ॥ १०४ ॥ स्वकायप्रेमप्रकाशयति ॥ शमास्थितिः ॥ हे वंडिकोपनशीले ते सादृश्यं ॥ एकस्त्वं कविदपि कुशापि
 नास्ति ॥ हंतेति खेदे एकत्राभावः ॥ मवदशीयति स्यामा सुप्रियंगुलता सुश्रंगमुत्पाश्यामि ॥ श्यामत्वतनुनाभ्यामं राम
 गमदृश्यं ॥ वकिता रुस्वस्ताश्च ताहरिण्यसू ॥ सांप्रेक्षिते विलोकने दृष्टिपातानुनाभ्यामंगमदृश्यं ॥ वकिता

स्वास्ताश्वताहरिरापस॥ संप्रेक्षिते विलोकने दृष्टिया तानु व्यश्यामि॥ चवलत्वेन सार्प॥ अशिनि वक्रस्य मुखस्य
मुखस्य छायादीप्तिं॥ कांतिमत्तानंद दायित्वाभ्यां चंद्रसादृश्यं॥ शिखिनां मयूराणां बहिर्भारेषु केशान्॥ नीलत्व
कृतादिनात तुल्यता॥ प्रतलुषु नदीवीविषु कल्लोषु भूविलासान्॥ कुटिलत्वादीर्घत्वाच्च सारूप्यं॥ उत्पश्यामीति सर्व
व प्रयोज्यं॥ प्रियंगुः फलिनीश्यामोत्यभिधानवितामणिः॥ १०५॥ तामि ति॥ हे सुंदरि शिलायां तु गगैः गैरिकादि वतौ
प्रणयकुपितां स्नेहकुडोत्तामालिष्यावरणपतितमात्मानं कर्तुं यावदिच्छामितावन्मुद्गरुपचितैः प्रवृद्धै रश्रै रश्
भिर्मदृष्टिरालुप्यते आच्छाद्यते॥ कुरैकृतो तो विधिस्तस्मिन्नालेख्येपिनौ आवयोः संगमसंयोगं न सहते न क्षमते
॥ अत्र बुद्धारूढमेव विवलेखनादिकं विवक्षितं न तु वाह्यं अनुरागाभावप्रसंगात् कृतो तो यमसिद्धा तदैव
कुशलकर्मसु॥ १०६॥ स्वप्ने संयोगमाह॥ मामिति हे अविधि वे स्वप्न संदर्शनेषु कथमपिलब्धा यास्तनिर्दयं य
थाश्चाश्लेषहे तो रालिंग नार्थं आकाशे प्रणिहितौ प्रेरितौ॥ भुजौ येनासतं मां पश्यतीनां स्थलदेवतानां वना

धिष्ठाप्राणां मुक्तावतस्थूलाश्चूलां लेशां कणास्तसु किं सलयग्रहाणां पतिताश्च लेशत्मका शय ॥ १०७ ॥ **नित्वे** ति
 हे प्रिये गुणवति गुणकणा कलिते ॥ तवांगं रभिः पूर्वं यदि स्पृष्टं किल भवेत् इति मया ते रुषा राट्वाताः आलिङ्ग्यंते ते
 केये वाता देवदारुदुमाणा वृक्षविशेषाणां किल यपुरं पत्रपुष्पैर्मिलाविकाशयित्वा तेष्वां देवदारुदुमाणां क्षीरश्रुति
 सुरभयः संतः दक्षिणेन मार्गे न प्रवृत्ता आगताः प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्या नमिति नृतीया गुणावतीत्यत्र गुणाशब्दे
 न शरीरस्य हृदयस्य र्शगुणो विवक्षितः ॥ किलेति संभावनाया ॥ १०८ ॥ **संक्षिप्यं** त इति ॥ भो अवलोकीष्टं घात
 यामाः प्रहरायासां तारात्रयः क्षणादकथं संक्षिप्यंते ॥ सर्वावस्था मुशोष्म मध्यं दिना सुअहरपि कथं मंदातपं स्यात्
 हे चतुर्लनयने वामने वेदत्वं दुर्लभं न प्रार्थनं मे वेतो गाढोष्माभिस्तद्वि योगव्यथा निरशरण मरक्षकं कृतं ॥ गाढो
 ष्माभिरित्यनेन मंदातपविद्यातो विवक्षितः ॥ वियोगपथ्यभिरित्यनेन रात्रि संक्षेपविद्यात इति दृष्टव्यमंदमिति प्र
 कारगुणावचनमस्येति द्विर्बचनं ॥ १०९ ॥ सांप्रतं सौक्यं अवगो न सदुःखस्यादिति सामाश्वासयति ॥ नन्विति व

॥ मंगलं ॥ भविष्यतीति विंगं गायन् आत्मना स्वयमेव आत्मानं वलं वेधारयामि ॥ ननु शब्दो बध्मरतो ॥ हे कल्या
णित्वमपि सुरताकातरत्नमागमा ॥ उक्तमेवार्थं संहरंति ॥ कस्यात्यंतमतिज्ञांतावसानं नित्यमित्यर्थः ॥ सुखमुपनतं
स्रुः खं वा एका नतः ॥ एकांतं उपगनतं प्रतमार्थं तसिन् ॥ दशावस्था चक्रनेमिक्रमेणानी वैर्वागच्छति उपरि वा ॥ ११० ॥
॥ कदावयोः संयोगः स्यादित्यत आह ॥ शापांत इति शार्ङ्गपाणौ नारायणो भुजगशयनाडुल्लिखे ॥ सति मे ममशा
पस्योतो ॥ वसानांत त्रैतात बहुरोमसानुलोचने मिलयित्वा गमयाति वा हयपश्चात् शरच्चंद्रिका सुक्षया सुनि
शा सुविरह कालगुणितं संकल्पितं हृदयस्थापितमित्यर्थः ॥ तंतं अत्मभिलाषं आवा निर्वह्या वो अनु मविष्ठा वः
॥ शति ॥ नत्वा षाठ्श्रावणयोः प्रावृट् ॥ ततः परं शरदितितत्त्वमाषाढा त्रयतीमा सवनुष्टयात्यमरः ॥ शरदिति
॥ न वै वं वाच्यं षडुतव इत्येकः यज्ञः ॥ त्रय इत्यमरः ॥ नत्वा रोवर्षिकामासा इति गुमायणो ॥ प्रयोगादत्र त्रययापे
क्षयोत्पातः ॥ १११ ॥ भूपस्वेति ॥ भूपस्वाहा ॥ पुनरपि मन्मुखे व्याचष्टे पुरा पूर्वमहंतमपि शयने सुप्तो तत्र मेकं

✓ 121/6

34

ठल ॥ ग्नासती त्वं निद्रां गत्वा किमपि निमित्तं प्राप्य सत्वरं शरुदती विप्रबुद्धा ततो सत्त्वं त्यज्यतो मे मह्यं तया च सा
 तर्ही संगूढं हसित्वा कथितं किमिति ॥ रेकितवधूतं मया स्वप्ने कामप्रिये ॥ यत्नो रमयन् ॥ त्वं दृष्टोऽतो हर्षो वशादौ वि
 मीतिवचनमभिज्ञानं ॥ ११२ ॥ एतस्मादिति ॥ असिते कक्षे नयने लोचने यस्य संबुद्धिः ॥ एतस्मादमुष्मादभिज्ञा
 नदानां विद्वत्कथनानां कुशालिनं वदित्वा कौलीना तस्य परस्वी संगमः ॥ संताप्यरति ॥ लोकापवादा मयि वि
 श्वासिना मा भूः अविश्वाः संमाकर्षाः ॥ कौलीनं निरावृष्टे ॥ विरहे विद्यो गे स्नेहात् ॥ ध्वंसिनो नष्टानां ॥ प्रच
 क्षते तत्किमपि यत्किं विदपि अविचाररमणीयमिति भावः ॥ हियस्माद्देतो स्नेहात् भोगादिष्वेव स्तूनि उर्यावेतरसा
 वद्धिताः भिलाषाः संतः प्रेमराशौ भवन्ती ॥ स्यात्कैलीनं लोकबादे देषु युद्धे पश्चाहि पक्षिणां इत्यमरः नमाङ् यो गे
 गमः ॥ ११३ ॥ आस्वा स्येति ॥ भो मेघ ॥ प्रथमविरहे ता उदग्र उत्कटः शोको यस्य स्तां सखी प्रियामेव मुक्तं प्रकारेण राम
 ता छैलात्कैलाशान्निवृत्तः सन् ॥ त्वंतस्या सद्वत्तभायावचो निर्ममापिमानसंधारये ॥ आस्वा श्वसं दत्वा त्रिन

34

॥ इति मेघदूतव्याख्या ॥

✓ 121/6

३५

ठल ॥ ग्नासती त्वं निद्रां गत्वा किमपि निमित्तं प्राप्य सत्वरं शरं रुदती विप्रबुद्धा ततो सत्त्वं त्यज्यतो मे मह्यं तया वसां
 तर्ही संगूढं हसित्वा कथितं किमिति ॥ रेकितवधूतं मया स्वप्ने कामप्रिये ॥ यत्सीरमयन ॥ त्वं दृष्टोऽतो हं दर्श्या वशा दौ वि
 मातिवचनमभिज्ञानं ॥ ११२ ॥ एतस्मादिति ॥ असिते कक्षे नयने लोचने यस्य सत्त्वं बुद्धिः ॥ एतस्मादमुष्मादभिज्ञा
 नदानां चिद्गुणकथनान्मां कुशालिनं वदित्वा कौलीना तत्र स्पृशस्वी संगमः ॥ संनाद्यरति ॥ लोकापवादा मयि ॥ वि
 श्वासिना मा भूः अविश्वाः संमाकर्षाः ॥ कौलीनं निरावृष्टे ॥ विरहे विद्यो गे स्नेहात् ॥ ध्वंसिनो न घानाद्गुः ॥ प्रच
 क्षते तत्किमपि यत्किं विदपि अविचाररमणीयमिति भावः ॥ हियस्माद्देतो स्नेहात् भोगादिष्वेव स्तूनि उर्याचेतरसा
 वद्धिताः भिलाषाः संतः प्रेमराशौ भवन्ती ॥ स्यात्कैलीनं लोकावादे देषु युद्धे पश्चाहि पक्षिणां इत्यमरः नमाङ् यो गे
 गमः ॥ ११३ ॥ आस्तास्येति ॥ भो मेघ ॥ प्रथमविरहे ता उदग्र उत्कटः शोको यस्य स्तां सखी प्रियामेव मुक्तं प्रकारेण राम
 ता छैलात्कैलाशान्निवृत्तः सन् ॥ त्वंतस्या सद्वत्तभायावचो निर्ममापिमानसंधारये ॥ आस्ताश्च संदृत्वा त्रिन

३५

॥ इति मेघदूतव्याख्या ॥

॥ मंगलं ॥ भविष्यतीति विंशत्ययन् आत्मना स्वयमेव आत्मानं बलं वेधारयामि ॥ ननु शब्दो बध्मरगो ॥ हे कल्या
णित्वमपि सुरताकातरत्नमागमा ॥ उक्तमेवार्थं संहरंति ॥ कस्यात्पंतमतिज्ञाता वसानं नित्यमित्यर्थः ॥ सुखमुपनतं
स्रजुः खंवा एका नतः ॥ एकीत उपगनतं प्रतमार्थे तसिल ॥ दशावस्था चक्रनेमिक्रमेरानी वैवीगच्छति उपरि वा ॥ ११० ॥
॥ कदावयोः संयोगः स्यादित्यत आह ॥ शापांत इति शार्ङ्गपाणौ नारायणो भुजगशयनाडुत्क्षिप्ते ॥ सति मेममशा
पस्यातोऽवसानांतत्रैतात् बहुरोमसानुलोचने मिलयित्वा गमयाति वा हयपश्चात् शरच्चंद्रिका सुक्षया सुनि
शा सुविरह कालगुणितं संकल्पितं हृदयस्थापितमित्यर्थः ॥ तंतं अत्मभिलाषं आवा निर्वेद्या बो अनु मविष्ठावः
॥ शति ॥ नत्वा षाठ्श्रावणयोः प्रावृट् ॥ ततः परं शरदिति तत्कथमाषाढा त्वभृती मासवतुष्टया त्वमरः ॥ शरदिति
॥ न वै वं वाच्यं षडुतव इत्येकः यज्ञः ॥ त्रय इत्यमरः ॥ नत्वा रोवर्षिकामासा इति रुमायणो ॥ प्रयोगादत्र त्रययापे
क्षयोत्पात् ॥ १११ ॥ भूपस्वेति ॥ भूपस्वाहा ॥ पुनरपि मन्मुखे वा चष्टे पुरा पूर्व महं त्वमपि शयने सुप्तो तत्र मेकं